

NEDERLANDSE ZENDELINGEN

DEEL 2

Tot het uiterste van de aarde

*Acht Nederlandse zendelingen, van
Antonius Hambroek tot
Truus Lemmens*

Toen zei ik: Zie, hier ben ik, zend mij.

Jesaja 6:8

WIM KAMPHORST

NEDERLANDSE ZENDELINGEN · DEEL 2

Tot het uiterste van de aarde

*Acht Nederlandse zendelingen,
van Antonius Hambroek tot Truus Lemmens*

WIM KAMPHORST

Inhoud

Inleiding: hier ben ik	2
Antonius Hambroek: de dominee die terugging	4
Martinus Johannes Niewindt: de bisschop tussen kerk en plantage	16
Nicolaus Adriani: de geleerde die eerst ging luisteren	29
Antonie Aris van de Loosdrecht: de zendeling die in Bori' bleef	42
Hendrik Kraemer: de weesjongen die nooit dominee werd	54
Caroline Gunning: tegen de zin in naar Soekaboemi	66
Riek Luinenburg-Pelle: de bruid zonder bruidegom	77
Truus Lemmens: mama aan de Kashmir Road	88
Nawoord	101

Colofon

Tot het uiterste van de aarde. Nederlandse zendelingen, deel 2

© 2026 Wim Kamphorst Stichting (F) Luister Nederland

Bijbelcitaten zijn overgenomen uit de Herziene Statenvertaling © 2010 Stichting HSV.

Eigen uitgave. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Bij elk hoofdstuk staan de geraadpleegde bronnen. Verhalen die alleen uit de eigen getuigenis van een persoon of uit de verslagen van een zendingsgenootschap bekend zijn, of die niet te controleren zijn, worden in de tekst en in het slotoverzicht van elk hoofdstuk zo benoemd.

Inleiding: hier ben ik

Toen de profeet Jesaja in de tempel de stem van de Heere hoorde vragen wie Hij zou zenden, gaf hij een kort antwoord: *Toen zei ik: Zie, hier ben ik, zend mij.* (Jesaja 6:8)

Het klinkt eenvoudig. De acht mensen in dit boek ontdekten hoe weinig eenvoudig het is. Eén van hen ging terug naar het kamp van de vijand en kwam niet meer terug. Eén vertrok tegen de zin van haar eigen zendingsleiding. Eén trouwde met een man die aan de andere kant van de wereld was, en reisde hem pas daarna achterna. Eén ging als missiezuster naar Pakistan en bleef daar tot haar dood.

Dit is het tweede deel van *Tot het uiterste van de aarde*. Net als in het eerste deel gaat het om mannen en vrouwen die in Nederland geboren zijn en die hun leven elders gaven. Ze komen uit Rotterdam en Amsterdam, Oud-Loosdrecht en Veenendaal, Zwolle, Eibergen en Venray. Ze werkten op Formosa, Curaçao, Celebes, Java en in Pakistan. De volgorde is die van de tijd, van een dominee die in 1661 op Formosa stierf tot een zuster die in 2000 in Karachi overleed.

FEITEN VOOROP

Ook in dit deel heb ik per persoon uitgezocht wat vaststaat en wat alleen verteld wordt. Bij een paar mensen was dat lastig. Van Riek Luinenburg-Pelle en Caroline Gunning zijn weinig eigen woorden bewaard, en wat er over hen geschreven is, komt vaak uit één familiearchief of één archiefbeschrijving. Ik heb hun hoofdstukken daarom korter gehouden. Liever een kort verhaal dat klopt dan een lang verhaal dat ik zelf heb ingevuld.

Na elk hoofdstuk staat een overzicht van wat vaststaat, wat alleen uit eigen getuigenis of uit de kring van de persoon komt, en wat onbevestigd is. Daarna volgen de bronnen.

EERLIJK OVER DE SCHADUW

Sommige hoofdstukken in dit boek zijn niet prettig om te lezen. Een bisschop op Curaçao bouwde scholen voor kinderen die nergens anders terecht konden, en bezat zelf tot slaaf gemaakte mensen. Een jonge zendeling in Toraja werd gedood, en over het waarom lopen de verhalen tot vandaag uiteen.

Ik vertel die dingen omdat ze gebeurd zijn. De Bijbel doet hetzelfde met zijn eigen helden. Wie alleen het mooie ziet, leert niets van wat er misging, en ook niets van de genade die daar doorheen werkte.

HOE JE DIT BOEK KUNT LEZEN

Elk hoofdstuk staat op zichzelf. Je kunt beginnen bij de naam die je kent of juist bij de naam die je nog nooit hoorde. Lees het met een kaart erbij en met een open Bijbel.

En lees het met die korte zin van Jesaja in je achterhoofd. Niemand van deze acht wist bij het vertrek hoe het zou aflopen. Ze zeiden alleen: hier ben ik.

Antonius Hambroek: de dominee die terugging

In Fort Zeelandia, aan de kust van het eiland dat we nu Taiwan noemen, nam een predikant afscheid van zijn twee dochters. Het was eind mei 1661. De Chinese legeraanvoerder die het fort belegerde, had de predikant met een brief naar binnen gestuurd: de Nederlanders moesten zich overgeven. Zijn vrouw en twee van zijn kinderen waren achtergebleven in het vijandelijke kamp, als onderpand.

Binnen de muren had hij het tegendeel gedaan van wat hem was opgedragen. Hij had de gouverneur aangeraden stand te houden. Nu stond hij op het punt terug te gaan naar de man die gedreigd had hem te doden als het antwoord hem niet beviel. Zijn getrouwde dochters smeekten hem te blijven. Volgens het dagregister van het fort, het dagboek dat de Nederlanders daar bijhielden, hingen ze om zijn hals, overmand door verdriet. Hij ging toch.

De man heette Antonius Hambroek. Hij was dertien jaar predikant geweest in Mattau, een dorp op de vlakte in het zuidwesten van het eiland, en daarvoor vijftien jaar dominee in Schipluiden, een dorp bij Delft. Een eeuw na zijn dood maakte een toneelschrijver van hem een Nederlandse held. Over zijn sterven weten we veel. Over zijn

leven en zijn werk veel minder. In dit hoofdstuk wil ik die twee uit elkaar houden.

Het begon in Rotterdam.

EEN STUDENT OP KOSTEN VAN DE STATEN

Antonius Hambroek werd in Rotterdam geboren, ergens rond 1606. De naslagwerken zijn het over het jaar niet eens. Het *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland* houdt het op 1605, andere bronnen op 1607. Ook zijn naam wordt op allerlei manieren geschreven: Hambroek, Hambroeck, Hambrouck.

Op 30 januari 1623 schreef hij zich in als student in Leiden. Hij werd opgenomen in het Staten-college. Dat was een opleiding voor aanstaande predikanten, betaald door de Staten van Holland, het bestuur van het gewest. Wie daar studeerde, werd voorganger in de gereformeerde kerk, de protestantse kerk die toen de officiële kerk van de Republiek was.

In Leiden leerde hij volgens latere beschrijvingen ook de vrouw kennen met wie hij zou trouwen, Anna Vincenten Moij. Haar naam staat niet in het oude woordenboek, en ik heb hem alleen in jongere beschrijvingen gevonden.

VIJFTIEN JAAR SCHIPLUIDEN

Op 4 april 1632 werd Hambroek bevestigd als predikant in Schipluiden. Bevestigen betekent hier: plechtig in het ambt zetten, in een kerkdienst. Op 1 juni van dat jaar trouwde hij met Anna, zo staat het in dezelfde jongere bronnen.

Schipluiden was een klein dorp tussen Den Haag en Rotterdam. De oude kerk staat er nog. Volgens een artikel in de *Taipei Times* uit 2018 zien de kerk en de kansel er nog net zo uit als toen Hambroek ver-

trok. Wie er vandaag binnenloopt, kijkt naar de preekstoel waarop hij vijftien jaar stond.

Eén keer in die jaren verliet hij het dorp voor een heel ander werk. Rond de jaarwisseling van 1637 op 1638 ging hij namens de Staten mee met de vloot van admiraal Maarten Harpertsz. Tromp. De vloot trok op tegen de Duinkerker kapers, zeerovers die de Nederlandse handelsschepen belaagden. Hambroek was er vlootpredikant, een dominee aan boord. Het duurde maar een paar maanden. Daarna was hij terug in Schipluiden.

In het dorp groeide zijn gezin. Hoeveel kinderen hij had, is niet helemaal zeker. Het oude woordenboek noemt een zoon en twee dochters. Jongere bronnen spreken van vier kinderen: drie dochters en een zoon. Hun namen zijn niet overgeleverd.

EEN ROEPING NAAR DE ANDERE KANT VAN DE WERELD

In 1647 was Hambroek ongeveer veertig. Hij had een vaste gemeente en een gezin. Dat jaar werd hij door de classis van Schieland uitgezonden naar Oost-Indië. Een classis is een regionale vergadering van predikanten en ouderlingen in de gereformeerde kerk. Zij nam het besluit, en de Verenigde Oost-Indische Compagnie betaalde.

Die kant van het verhaal wil ik niet overslaan. De predikanten in Azië waren in dienst van de VOC, een handelsbedrijf met eigen soldaten, forten en rechtspraak. Ze preekten voor de Nederlanders in de forten en ze werkten onder de inheemse bevolking, maar hun salaris en hun standplaats kwamen van de Compagnie.

Waarom ging een man van veertig met vrouw en kinderen naar de andere kant van de wereld? Hambroek heeft het ons niet nagelaten. Eén schrijfster oppert dat Robertus Junius er een rol in speelde. Junius had veertien jaar op Formosa gewerkt en was in die jaren

predikant in Delft, op een paar kilometer van Schipluiden. Het is een aantrekkelijke gedachte, maar een bron ervoor heb ik niet gevonden.

Volgens de *Taipei Times* duurde de reis bijna een jaar. Hambroek kwam aan in Batavia, nu Jakarta, het hoofdkwartier van de VOC. Over de datum zijn de woordenboeken het weer niet eens: 11 oktober of 14 november 1647. In april 1648 werd hij beroepen naar Formosa.

MATTAU

Formosa, nu Taiwan, was sinds 1624 gedeeltelijk in Nederlandse handen. Bij de baai van Tayouan, nu Anping in de stad Tainan, stond Fort Zeelandia. Op de vlakte daarachter lagen de dorpen van de Siraya, een van de inheemse volken van het eiland.

Hambroek werd predikant van het district Mattau, nu Madou in Tainan. Hij zou er dertien jaar blijven. Wie het hoofdstuk over Robertus Junius in deel 1 las, kent die naam. Mattau was ooit het machtigste dorp van de vlakte, en het had zich tegen de Nederlanders gekeerd. In 1635 trokken VOC-soldaten, met Junius in hun midden, erheen en staken het dorp in brand. Dertien jaar later kwam er een nieuwe dominee wonen. Wat de mensen van Mattau van hem dachten, weten we niet. We hebben geen enkele stem uit het dorp zelf over hem.

Wel schrijft het negentiende-eeuwse woordenboek van Van der Aa dat hij bij zijn gemeente grote genegenheid en achting genoot. Waar die schrijver dat vandaan had, zegt hij niet.

ZEER ZWAK EN UITERMATE ZIEKELIJK

Hambroek was geen sterke man. In 1655 schreef de Raad van Formosa, het bestuur van de VOC op het eiland, dat hij “zeer zwak en uitermate ziekelijk” was. Hij had aangeboden de kerkvisitaties

voort te zetten, de bezoeken waarbij een predikant de gemeenten in andere dorpen controleerde. Batavia wees dat aanbod af.

Het is een klein zinnetje in een oud woordenboek. Maar het zegt iets over de jaren in Mattau. Hij bleef nog zes jaar.

Over zijn dagelijkse werk zijn de bronnen mager. Ik vertel wat ik heb kunnen vinden, en ik zeg erbij waar het vandaan komt.

EEN SCHOOL VOOR EIGEN ONDERWIJZERS

Op Formosa had de zending een eigen werkwijze, die in het hoofdstuk over Junius beschreven staat: inheemse schoolmeesters gaven les in de dorpen. Volgens een artikel van H. Kern in *De Gids* uit 1914 zaten er in 1643 al honderdvijfenveertig leerlingen op de school voor jongens en mannen in Mattau. Dat was vijf jaar voor Hambroek kwam. Hij bouwde voort op wat er lag.

In 1657 werd besloten een school te beginnen om Formosaanse mannen op te leiden tot onderwijzers. Hambroek kreeg het toezicht. Dat staat in het oude woordenboek, en het *Biographical Dictionary of Christian Missions* noemt diezelfde opleiding uit 1657. Het was een stap verder dan losse schoolmeesters: een plek waar het eigen volk werd klaargemaakt om het eigen volk te onderwijzen.

Volgens het artikel in de *Taipei Times* gaf hij ook lessen aan meisjes en vrouwen, in de middag, en speelde hij een rol bij het vastleggen van de Siraya-taal in letters. Andere bronnen schrijven hem een aandeel toe in de vertaling van de evangeliën naar Mattheüs en Johannes in die taal. Zijn collega Daniël Gravius zou de vertaling hebben bewerkt, en in 1661 verscheen ze in Amsterdam. Dat het boek in dat jaar gedrukt werd, staat vast. Hoe groot het aandeel van Hambroek was, heb ik niet in een eerste bron kunnen nagaan.

Het naslagwerk over zendingsgeschiedenis maakt nog een opmerking. Het onderwijs op Formosa was volgens die schrijver gericht op bekering en kerkelijk leven, minder op de rest van het bestaan van de mensen. Het noemt ook de oorlogen tussen de dorpen onderling. Hambroek zou Batavia gewaarschuwd hebben voor komende onrust en om militaire hulp hebben gevraagd, zonder antwoord. Ook dat ken ik uit één bron.

Wat blijft er over als je alles weglaat wat niet zeker is? Een ziekelijke predikant die dertien jaar in hetzelfde district bleef, die het toezicht kreeg over de opleiding van inheemse onderwijzers, en die werkte in een taal die niet de zijne was. Ik vind dat al veel.

TWEE BRUILOFTEN IN 1659

In januari 1659 trouwde een dochter van Hambroek in Mattau met Johannes van der Burch. In mei van dat jaar trouwde een andere dochter met Dominicus van Vorster. Zo staat het in het oude woordenboek. Het zijn kleine feiten, maar ze laten iets zien. Het gezin van de dominee hoorde bij de Nederlandse gemeenschap op het eiland. De kinderen werden daar volwassen, ze trouwden daar en ze bouwden daar een eigen leven op.

De twee getrouwde dochters woonden twee jaar later in of bij Fort Zeelandia. Dat zou het verschil maken tussen leven en dood.

APRIL 1661: DE VLOOT VAN KOXINGA

Aan de overkant van de zee, in China, had een nieuw keizershuis de macht gegrepen. Zheng Chenggong, in Europa bekend als Koxinga, bleef trouw aan de oude Ming-dynastie en vocht met een eigen leger en een eigen vloot.

In april 1661 landde hij op Formosa. Volgens de *Taipei Times* namen zijn mannen ongeveer vijfhonderd Nederlanders gevangen.

Hambroek verliet volgens het oude woordenboek haastig het dorp Soulang, in de buurt van Mattau. Het hielp niet. Hij viel in handen van Koxinga, en met hem zijn vrouw, zijn zoon en een dochter. Zijn twee getrouwde dochters waren in het fort.

Fort Zeelandia werd belegerd. Binnen zat gouverneur Frederik Coyett met zijn soldaten en de vluchtelingen.

EEN BRIEF NAAR HET FORT

Op 24 of 25 mei 1661 stuurde Koxinga Hambroek naar Fort Zeelandia. Hij droeg een brief bij zich met de eis dat de Nederlanders het fort zouden overgeven en het eiland zouden verlaten. Volgens latere beschrijvingen dreigde Koxinga hem te doden als het antwoord hem niet zou bevallen. Zijn vrouw en kinderen bleven als gijzelaars achter.

Binnen het fort deed Hambroek iets wat zijn eigen leven kon kosten. Hij spoorde de bezetting aan om stand te houden. Zo staat het al in het woordenboek van Van der Aa. Volgens latere schrijvers gaf hij ook redenen. Koxinga's voorraden raakten op, Batavia had versterking beloofd, en hij betwijfelde of Koxinga de Nederlanders na een overgave zou sparen. Coyett en zijn raad weigerden de eis.

Toen kwam het afscheid uit de opening van dit hoofdstuk. Zijn dochters smeekten hem te blijven. Hij had alle reden om dat te doen. In het fort was hij voorlopig veilig. Buiten wachtte de man die hem met de dood had bedreigd. Volgens een moderne beschrijving ging hij terug omdat hij zijn woord had gegeven, en omdat hij vreesde dat Koxinga anders wraak zou nemen op zijn vrouw en kinderen. Hambroek zelf heeft geen verklaring nagelaten. Wat vaststaat, is dat hij ging.

Ik heb lang bij dat moment stilgestaan. Wat zou jij doen, met je kinderen aan je hals en je vrouw aan de andere kant van de muur? Er is

geen goed antwoord. Hij koos voor de mensen die in het vijandelijke kamp op hem wachtten.

EEN DATUM DIE NIEMAND ZEKER WEET

Hambroek keerde met de weigering terug naar Koxinga en werd opnieuw gevangengezet. Daarna werd hij onthoofd, samen met andere gevangenen. Ook zijn zoon werd volgens meerdere beschrijvingen gedood.

Wanneer dat gebeurde, is onzeker. Het oude woordenboek noemt 5 mei 1661, maar dat kan niet kloppen: toen was hij nog niet eens naar het fort gestuurd. Wikipedia en andere sites noemen 21 juli 1661. Een moderne christelijke schrijfster noemt 16 september. De Nederlanders in het fort hoorden het pas later. Volgens Caeuw, de commandant van een hulpvloot uit Batavia, kwamen in oktober twee inheemse jongens het fort binnen. Zij vertelden dat Koxinga de maand ervoor in woede had bevolen alle mannelijke Nederlandse gevangenen te onthoofden, Hambroek inbegrepen.

Wat er die zomer op het eiland gebeurde, was groter dan het lot van één dominee. Volgens Nederlandse verslagen liet Koxinga in augustus 1661 gevangen Nederlanders uit het binnenland doden. Hij verdacht hen ervan de inheemse dorpen tegen de Chinezen op te zetten. Er wordt gesproken van ongeveer vijfhonderd mannen. Vrouwen werden aan bevelhebbers gegeven of aan soldaten verkocht. Die getallen komen uit Nederlandse bronnen, uit een oorlog waarin de Nederlanders zelf partij waren.

Het beleg duurde ongeveer negen maanden. In februari 1662 gaf Coyett het fort over. De Nederlanders mochten vertrekken. In Batavia werd Coyett later schuldig bevonden aan het verlies en verbannen naar de Banda-eilanden. Koxinga stierf nog datzelfde jaar.

In Taiwan wordt Koxinga in schoolboeken geëerd als de man die het eiland op een Europese macht heroverde. In Nederland werd Hambroek de martelaar van dat verhaal. Het is goed om te weten dat er twee kanten zijn, en dat de inheemse volken van de vlakte in geen van beide verhalen veel stem kregen.

DE DOCHTER VAN DE DOMINEE

Rond de dochter die met haar moeder in gevangenschap bleef, gaat een verhaal. Koxinga zou haar, een meisje in haar tienerjaren, tot bijvrouw hebben genomen. Volgens latere boeken zou Caeuw over haar hebben geschreven als een zeer lief en innemend meisje.

Dit verhaal wordt veel herhaald, in Engelse en Nederlandse boeken en op internet. Ik heb het niet in een eerste bron kunnen vinden, en ook een recente christelijke schrijfster noemt het onbevestigd. Het is overlevering. Wat met Hambroeks vrouw en deze dochter gebeurde, weten we niet zeker. Over de twee getrouwde dochters schrijft één moderne bron dat ze na de overgave naar Colombo vertrokken, op Ceylon, het huidige Sri Lanka. Ook dat heb ik niet verder kunnen nagaan.

WAT DE TONEELSCHRIJVER ERVAN MAAKTE

Meer dan een eeuw later, in 1774, schreef de toneelschrijver Joannes Nomsz een treurspel in vijf bedrijven: *Anthonius Hambroek, of de belegering van Formosa*. Het verscheen in 1775 bij Izaak Duim in Amsterdam. Een exemplaar ligt in de bibliotheek van het Rijksmuseum.

Het stuk is literatuur. Nomsz liet het spelen in 1662, na de val van het fort, terwijl Hambroek in 1661 stierf. Hij gaf zijn personages woorden en gevoelens die nergens in de archieven staan. Wat de toneelspelers zeiden, moet je dus lezen als de stem van een achttiende-

eeuwse schrijver, niet als die van Hambroek. Dit stuk maakte hem in Nederland beroemd. Het werd ook ver daarbuiten gespeeld, tot in Zuid-Afrika, waar het in 1867 in Paarl op de planken stond.

In 1810 schilderde Jan Willem Pieneman het afscheid in het fort. Het doek hoort bij de collectie van het Rijksmuseum, onder een titel die spreekt van de vrijwillige zelfopoffering van dominee Hambroek. Ook de dichter Helmers bezong zijn dood. In de Laurenskerk in Rotterdam, de stad waar hij geboren werd, hangen volgens een Taiwanese persbureau twee grote zwart-witte muurschilderingen over zijn verhaal.

Een kunstwerk maakt een mens groter en eenvoudiger dan hij was. Ik heb geprobeerd hier de kleinere man te laten zien: een dorpsdominee met een zwakke gezondheid, een vader van getrouwde dochters, een toezichthouder over een schooltje voor onderwijzers. Kern sprak in 1914 over “het heldhaftig gedrag van Hambroek”. Dat gedrag paste in een paar dagen. De jaren ervoor waren gewoon werk.

EEN PLEIN IN SCHIPLUIDEN

In 2018 werd bij de oude kerk van Schipluiden een gedenkteken voor Hambroek onthuld. De Taiwanese vertegenwoordiger in Nederland was erbij. Op de plaquette staat een tekst uit het evangelie naar Mattheüs, in oud Nederlands en in het Siraya, de taal van de mensen in Mattau. Het plein voor de kerk heet sindsdien het Hambrouckplein.

Volgens hetzelfde artikel uit de *Taipei Times* wordt het Siraya nu weer tot leven gebracht.

Binnen in de kerk staat nog dezelfde kansel. Buiten, op een plaquette aan het plein, staan woorden uit een evangelie in de taal van Mattau, het dorp aan de andere kant van de wereld waar de do-

minee van Schipluiden heenging en van waar hij nooit meer thuis kwam.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in Rotterdam; studie in Leiden; predikant in Schipluiden van 1632 tot 1647; korte tijd vlootpredikant onder Tromp rond 1637-1638; uitzending in 1647 en aankomst in Batavia in dat jaar; beroeping naar Formosa in 1648 en predikantschap in Mattau tot 1661; toezicht op de opleiding van Formosaanse onderwijzers vanaf 1657; huwelijken van twee dochters in 1659; gevangenneming door Koxinga in 1661; de missie naar Fort Zeelandia eind mei 1661, zijn advies om stand te houden en zijn terugkeer; onthoofding in 1661 op bevel van Koxinga; het treurspel van Nomsz (1775) en het schilderij van Pieneman (1810); het gedenkteken in Schipluiden (2018).

Alleen uit eigen getuigenis: niets. Hambroek liet voor zover ik kon nagaan geen eigen verslag na; ook zijn motief om terug te gaan kennen we alleen uit latere beschrijvingen.

Onbevestigd (uit één bron of latere beschrijvingen): de naam van zijn vrouw en de trouwdatum 1 juni 1632; het oordeel van de Raad van Formosa in 1655 en het afgewezen aanbod van kerkvisitaties; de lessen voor meisjes en vrouwen; zijn rol bij het vastleggen van het Si-raya en zijn aandeel in de vertaling van Mattheüs en Johannes; zijn waarschuwingen aan Batavia; zijn motief om terug te gaan (zijn gegeven woord en de zorg om zijn gezin); de genegenheid van zijn gemeente; de mogelijke rol van Junius bij zijn beroep; het vertrek van zijn dochters naar Colombo; zijn precieze geboortejaar (1605, 1606 of 1607); het aantal kinderen (drie of vier); de precieze sterfdatum (bronnen noemen 5 mei, wat onmogelijk is, 21 juli of september 1661); het lot van zijn vrouw. Overlevering: het verhaal dat Koxinga zijn tienerdochter tot bijvrouw nam is overlevering, zon-

der eerste bron die ik kon controleren. Literatuur: het treurspel van Nomsz en het schilderij van Pieneman zijn kunstwerken; de woorden, gevoelens en tonelen daarin zijn niet als historisch te lezen.

Duiding: de cijfers over gevangenen en doden komen uit Nederlandse verslagen van één partij in een oorlog. In Taiwan wordt Koxinga als bevrijder van het eiland herdacht.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland, deel 3, lemma Hambroek (DBNL)
2. A.J. van der Aa, Biographisch woordenboek der Nederlanden, lemma Hambroek (DBNL)
3. Gerrit van der Wees, "Formosan past in a modern Dutch village", Taipei Times, 12 september 2018
4. Biographical Dictionary of Christian Missions, "Hambroek, Antonius" (via BDCC)
5. Simonetta Carr, "Antonius Hambroek's Sacrifice", Place for Truth, 8 februari 2022
6. Executed Today, "1661: Antonius Hambroek, defying Koxinga", 21 juli 2018
7. H. Kern, "De Hollanders op Formosa", De Gids 1914 (DBNL)
8. Rijksmuseum, Nomsz, Anthonius Hambroek, of de belegering van Formoza (1775)
9. ESAT, "Anthonius Hambroek, of De Belegering van Formoza"
10. PubHist, Jan Willem Pieneman, Hambroek op Taiwan (1810), Rijksmuseum
11. CNA, 24 november 2024, muurschilderingen in de Laurenskerk
12. Wikipedia, "Antonius Hambroek"
13. Wikipedia, "Daniel Gravius"

Martinus Johannes Niewindt: de bisschop tussen kerk en plantage

Op 30 juni 1863 werden op Curaçao twee namen ingeschreven in een register van vrijmakingen. Martina Gregoria, geboren rond 1825. Maria Magdalena, geboren rond 1850, een meisje van een jaar of dertien. De bewijzen werden afgegeven door districtscommissaris J.H. Dam. Achter beide namen stond dezelfde aantekening: ze hadden “toebehoord hebbende aan wijlen M.J. Niewindt”. Ze kregen een bewijs van inschrijving volgens de wet van 8 augustus 1862, die de slavernij in de kolonie afschafte. En ze kregen een familienaam. Allebei heetten ze voortaan Holly.

De volgende dag, op 1 juli 1863, was de slavernij op Curaçao voorbij. Wie op de eilanden tot slaaf was gemaakt, was in één keer vrij. De tien jaar staatstoezicht die in Suriname gold, gold hier niet.

De man aan wie deze twee mensen hadden “toebehoord”, was toen al drie jaar dood. Hij was de eerste katholieke bisschop van Curaçao geweest. Hij kwam in 1824 naar een eiland met één katholieke kerk, en liet er bij zijn dood zes achter, elk met een eigen school. Hij schreef boekjes in het Papiaments, de taal van de gewone mensen op het eiland. Hij vroeg de regering keer op keer om onderwijs, ook

voor slaven. Hij werd geridderd. Op Curaçao staat een standbeeld van hem.

En hij bezat mensen.

In dit boek staan mensen die ik bewonder, en het is verleidelijk om alleen hun mooie kant te laten zien. Bij Martinus Niewindt kan dat niet. Zijn leven is van twee kanten tegelijk te lezen, en de bronnen geven beide kanten. Ik zet ze naast elkaar en laat het oordelen aan jou.

EEN PRIESTER UIT AMSTERDAM

Martinus Johannes Niewindt werd geboren op 17 mei 1796 in Amsterdam. Over zijn ouders, zijn jeugd en zijn opleiding heb ik in de bronnen die ik kon openen niets gevonden. Er bestaat een levensschets uit 1924 van de hand van G.J.M. Dahlhaus, en pater W. Brada schreef in 1957 en 1958 twee boekjes over zijn jaren als bisschop. Die boeken zijn gedigitaliseerd op Curaçao en in Leiden, maar ik kon ze niet inzien. Wat over zijn jonge jaren in die boeken staat, ontbreekt dus in dit hoofdstuk.

Wat wel vaststaat: hij was een wereldheer. Zo heet een rooms-katholieke priester die niet bij een kloosterorde hoort, maar rechtstreeks onder een bisschop valt. Hij was dus geen pater of monnik. Hij was een gewone priester uit Nederland, die naar de West werd gestuurd.

Een man speelde daarbij een grote rol: baron Cornelis Ludovicus van Wijkerslooth. In het katholieke tijdschrift *Lux* schreef een auteur in 1944 dat Van Wijkerslooth de leermeester van Niewindt was geweest, en altijd zijn “trouwste vriend” bleef. Van Wijkerslooth zorgde ervoor dat Curaçao pastoor Niewindt kreeg, samen met een kapelaan die Eijssenbeil heette. Een kapelaan is een hulppriester

naast de pastoor. Volgens dezelfde schrijver had Niewindt veel van zijn steun en succes aan deze vriend in Nederland te danken.

27 AUGUSTUS 1824

Volgens de naslagwerken werd Niewindt al in 1823 benoemd tot prefect van Curaçao, al staat er bij dat jaartal een vraagteken. Een prefect apostolisch is de leider van een missiegebied waar de kerk nog geen gewoon bisdom heeft. Hij heeft gezag over de priesters en de kerken daar, maar is zelf meestal geen bisschop.

Zijn werk op het eiland begon op 27 augustus 1824. Die datum staat in de ondertitel van de levensschets van Dahlhaus, naast de dag van zijn dood.

Curaçao was in 1824 een Nederlandse kolonie in de Caribische Zee, voor de kust van Venezuela. Tegenwoordig is het een land binnen het Koninkrijk der Nederlanden. Het eiland had een gouverneur, plantages en tot slaaf gemaakte mensen. Op het hele eiland stond één katholieke kerk.

Niewindt bleef. Hij zou er de rest van zijn leven werken, ruim vijfendertig jaar lang. Een Nederlands tijdschrift schreef in 1906 dat hij bijna veertig jaar had gewerkt voor wat het de “inheemse bevolking” noemde, de mensen die op het eiland geboren waren.

RUST EN KALMTE

Hoe keek deze priester naar de mensen die op de plantages werkten? Daar hebben we zijn eigen brieven voor, en die zijn niet makkelijk om te lezen.

In 1828, vier jaar na zijn aankomst, schreef hij dat de invloed van de kerk het beste middel was om de slaafgemaakten rustig te houden. Dat staat in een artikel uit 2025 over de rol van kerken in de slavernij, dat zich op zijn brieven baseert. Later zou hij die gedachte

nog scherper verwoorden. In een brief aan de regering, enkele jaren voor de afschaffing, schreef hij dat de invloed van de kerk meer zou doen “om rust en kalmte in deze kolonie te handhaven” dan een groot garnizoen soldaten.

Voor de mensen op de plantages had die gedachte twee kanten. De kerk bood hun doop, onderwijs in het geloof en een gemeenschap. Maar diezelfde kerk leerde hun ook om trouw te zijn aan hun meesters en hun lot te aanvaarden.

Historicus M. Groenewoud vatte het in een proefschrift uit 2017 zo samen: Niewindt richtte zich op een christelijke leefwijze in het persoonlijke leven, en via het onderwijs op een houding van onderdanigheid tegenover het gezag. De theoloog Armando Lampe schreef een boek met de veelzeggende titel *Mission or Submission?*, Zending of onderwerping? Zijn conclusie was dat zowel de katholieke priesters als de Duitse hernhutters het koloniale beleid steunden, en dat dat beleid de bevrijding van de slaven ophield.

Er gaat op Curaçao een verhaal rond dat hier past. Volgens een populaire website over het eiland hield Niewindt op een stuk grond bij Barber, dat tot vandaag Hòfi Pastor heet, de tuin van de pastoor, elke zondag een mis in het Papiaments. Er zouden meer dan vijfhonderd slaafgemaakten op af zijn gekomen. Plantage-eigenaren vreesden een opstand, en in 1829 zou de gouverneur de bijeenkomsten hebben verboden. Ik heb voor dit verhaal geen tweede bron gevonden. Vast staat wel dat het gebied Hòfi Pastor heet, en Wikipedia meldt dat er in 1827 op plantage Barber een kerk werd gebouwd en dat de plantage in 1832 aan de katholieke kerk werd verkocht. Ook dat heb ik niet kunnen controleren in een onafhankelijke bron.

EEN CATECHISMUS IN HET PAPIAMENTS

Een ding deed Niewindt wel dat veel tijdgenoten niet deden. Hij schreef in de taal van het volk.

Het Papiaments is de taal die op Curaçao in het dagelijks leven gesproken wordt. De woordenschat komt vooral uit het Spaans en Portugees. In de slaventijd was het de taal van de slaafgemaakten, en de katholieke kerk sloot zich daarbij aan.

In 1833 verscheen van Niewindt een tekst met de titel *Prefecto Apostolico di Curacao na Cristian di su mision*, een boodschap van de prefect aan de christenen van zijn missie. In 1837 volgde de *Catecismo corticu*, een korte catechismus. Een catechismus is een leerboekje met vragen en antwoorden over het geloof. Het zijn twee van de vroegste teksten in het Papiaments. In 2001 kwamen er nieuwe uitgaven van.

Taalkundige Gabriel Antunes de Araujo gaf er in 2021 een lezing over aan de Cornell University in de Verenigde Staten. Hij liet zien dat Niewindt zijn eigen spelling bedacht, gebaseerd op het Spaans. Een andere Nederlandse missionaris, J.J. Putman, schreef een paar jaar later een eigen boek met een spelling die meer op het Nederlands leunde. Hun systemen botsten, maar samen vormden ze de basis voor de spelling die eind twintigste eeuw officieel werd.

Dit raakt mij, omdat ik zelf schrijf over het verstaan van Gods stem. Wie wil dat mensen God leren kennen, moet met hen praten in hun eigen taal. Niewindt deed dat lang voordat er een officiële spelling voor die taal bestond.

LEZEN EN SCHRIJVEN OP ZONDAG

Op 14 november 1834 schreef Niewindt een brief aan de minister van Koloniën in Den Haag. Hij was toen ongeveer tien jaar op het ei-

land. Hij klaagde over de grote onwetendheid onder de lagere klassen. Hij vroeg de regering om onderwijzers te betalen die lezen en schrijven konden leren, eventueel ook aan slaven, 's avonds of op zondag.

Volgens historicus W. Renkema botste de bisschop geregeld met het bestuur van Curaçao, ook over onderwijs aan slaafgemaakten.

Wat hij precies voor ogen had, maakte hij zelf duidelijk. In een van zijn brieven over onderwijs schreef hij: "Ik bedoel hier zeker geen uitgebreid onderwijs". Het ging hem om eenvoudig lezen en schrijven.

In de jaren daarna stichtte hij drie scholen waar arme kinderen gratis les kregen. De regering betaalde er niets aan mee. Volgens het tijdschrift *Neerlandia* nam hij in 1842 ook een onderwijzer in dienst, B. Huijke, wiens school hij later in een brief prees.

VIJF ZUSTERS OP DE MARIA EN JACOBA

Op 12 januari 1842 kwam het schip *Maria en Jacoba* aan op Curaçao. Aan boord waren vijf liefdezusters. Zo werden vrouwen genoemd die in een katholieke congregatie hun leven gaven aan onderwijs en zorg voor armen en zieken. Ze kwamen uit de congregatie van Roosendaal, in Noord-Brabant. Volgens het artikel in *Lux* had Van Wijkerslooth zich er in 1841 voor ingezet om hen naar het eiland te krijgen. Niewindt ontving hen.

Een maand later, op 14 februari 1842, openden de zusters hun eerste school.

Niewindt wilde meer. In 1857 vroeg hij aartsbisschop Zwijsen van Utrecht om fraters voor jongensscholen in de parochies. Fraters zijn mannelijke religieuzen die geen priester zijn en vaak in het onderwijs werken. Dat verzoek liep op niets uit. Latere verzoeken aan

andere bisschoppen evenmin. Tijdens zijn leven kwamen er geen fraters.

BISSCHOP VAN EEN VERDWENEN STAD

Op 20 september 1842 werd het missiegebied Curaçao verheven tot apostolisch vicariaat. Niewindt werd de eerste apostolisch vicaris. Een vicaris staat een stap boven een prefect: een vicaris apostolisch is een bisschop die namens de paus een gebied leidt waar nog geen gewoon bisdom is.

Omdat hij bisschop moest worden zonder een bisdom met die naam, kreeg hij de titel van titulair bisschop van Chytri. Een titulair bisschop draagt de naam van een oud bisdom dat niet meer bestaat. Op 24 augustus 1843 werd hij tot bisschop gewijd. Sindsdien werd hij monseigneur genoemd, kortweg Mgr. Niewindt.

Wikipedia vermeldt dat hij al in 1836 de andere eilanden bezocht: Sint Maarten, Sint Eustatius en Saba. Volgens die pagina kwam hij op Saba samen met de Venezolaanse priester Manuel Romero, en werd daar op 21 juni 1836 de eerste katholieke mis gevierd. Voor dat verhaal heb ik geen andere bron gevonden.

De regering waardeerde zijn werk. Hij werd benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Het jaar daarvan noemen mijn bronnen niet.

JUNI 1848

In 1848 schafte Frankrijk de slavernij in zijn koloniën af. Op Sint Maarten en Sint Eustatius kwam het dat jaar tot onrust.

Ook op Curaçao giste het. In juni 1848 eisten slaafgemaakten onmiddellijke vrijheid, en er dreigde een opstand. Volgens het artikel uit 2025 gebruikte Niewindt toen zijn gezag om die opstand te voor-

komen. Hoe hij dat precies deed, met preken, bezoeken of brieven, staat niet in de bron die ik las.

Over zijn houding in die tijd is hetzelfde artikel helder. Vanaf 1848 zag hij de emancipatie als iets wat niet meer tegen te houden was. Maar een onmiddellijke, algemene vrijlating vond hij een ramp voor de kolonie. Hij wilde dat de vrijheid voorbereid werd.

Wat zou jij gedaan hebben, als priester tussen een gouverneur die rust wilde en een gemeente die vrijheid eiste? Ik stel die vraag zonder dat ik zelf het antwoord weet. Wie achteraf leest, weet hoe het afliep. Wie er middenin stond, wist dat niet.

DRIE SCHOLEN EN EEN AANBOD

Een maand later, op 17 juli 1848, schreef Niewindt opnieuw aan de regering. We kennen deze brief doordat een schrijver in *Neerlandia* hem in 1906 uitgebreid citeerde.

Bijna alle slaven op Curaçao waren katholiek gedoopt, schreef hij, op ongeveer vijfentwintig na. Ze kregen al godsdienstonderwijs. Maar dat was niet genoeg. Hij vond dat de slaven door onderwijs moesten worden voorbereid op de emancipatie die eraan kwam. “Onkunde of liever domheid is niet slechts het kenmerk van onbeschaafdheid”, schreef hij. Volgens hem was onwetendheid ook vaak de bron van ondeugd en wanorde.

Hij deed een concreet aanbod. Als de emancipatie kwam, zou hij de kinderen van vrijgemaakte slaven toelaten op de drie scholen die hij had opgericht, voor zover de ruimte dat toeliet. Die scholen waren gratis, zonder geld van de overheid.

In hetzelfde jaar vroeg hij om meer. Op 11 februari 1848 had hij al gevraagd om een armenschool op de Cabrietenberg in Barber. Op 11 december vroeg hij om een school van de zusters op Bonaire. Vol-

gens een schrijver in *Neerlandia* herhaalde de bisschop zijn aanbod daar met aandrang, maar kwam er geen enkele slaaf naar de school. Waarom niet, zegt de bron niet. In 1849 weigerde de regering een zustersschool op Sint Maarten, met een beroep op een besluit uit 1819 dat zei dat de gouverneur toestemming moest geven voor elke bijzondere school.

Je ziet in deze brieven een man die vooruitkeek. Hij wist dat de slavernij zou eindigen en wilde mensen klaarmaken voor een leven in vrijheid. Je ziet ook een man die die vrijheid wilde temmen. Beide dingen staan in dezelfde brieven.

DRIEËNTWINTIG MENSEN

In een brief van 8 januari 1850 zette Niewindt zijn gedachten nog een keer op papier. Stel dat de slaven niet worden vrijgelaten, schreef hij. Wat houdt hen dan gehoorzaam? Zijn antwoord kwam in de vorm van een vraag: “Zal het niet de godsdienst zijn?” De geestelijken, schreef hij, spoorden de slaafgemaakten aan om trouw te zijn en hun situatie te aanvaarden.

Voor een lezer van nu is het moeilijk om dit te lezen. Het geloof waar Niewindt zijn leven voor gaf, gebruikte hij hier als een middel om mensen onder het juk te houden.

En er is meer. De bisschop was zelf eigenaar van een plantage. Historicus Armando Lampe noemt het in een artikel uit 2025 een van de grote plantages met veel slaven. In 1859, een jaar voor zijn dood, werkten er drieëntwintig tot slaaf gemaakte mensen. Om welke plantage het ging, vermeldt de bron niet.

Hoe verhoudt dat zich tot de man die keer op keer om onderwijs voor slaven vroeg? Ik weet het niet goed. Het laat in elk geval zien hoe diep de slavernij in die samenleving zat, tot in het huis van de bisschop.

Een van die drieëntwintig was misschien Martina Gregoria. Een ander misschien Maria Magdalena, die in 1850 werd geboren, het jaar van die brief over gehoorzaamheid. Of ze op de plantage woonden, staat niet in het register. We weten alleen dat ze aan hem hadden toebehoord.

TWAALF JANUARI 1860

In 1858 stichtte Niewindt nog een weeshuis voor meisjes. Het was een van zijn laatste grote werken.

Op 12 januari 1860 overleed hij, drieënzestig jaar oud. Waar hij stierf en waar hij begraven werd, heb ik in de geopende bronnen niet gevonden. *Neerlandia* schreef in 1906 dat hij die dag zijn vermoeide hoofd voorgoed te ruste legde, na bijna veertig jaar werk voor het geestelijk welzijn van de bevolking.

Wat liet hij achter? Zes katholieke kerken, waar hij er één had aangetroffen. Bij elke kerk een school. Zusters die er scholen leidden. Boekjes in het Papiaments. Een weeshuis. Een kerk waartoe bijna alle slaafgemaakten op het eiland behoorden.

En een plantage met mensen erop.

Drie jaar na zijn dood, op 1 juli 1863, werd de slavernij afgeschaft. Niewindt maakte het niet meer mee. De vrijlating kwam in één keer, zonder de lange overgang waar hij op had gehoopt.

TWEE BEELDEN VAN ÉÉN MAN

Na zijn dood groeide er een beeld van Niewindt als bevrijder. Een populaire website over Curaçao noemt hem een onvermoeibare strijder voor mensenrechten, die een cruciale rol zou hebben gespeeld bij de afschaffing van de slavernij. Dat laatste kan niet kloppen zoals het er staat: hij was al drie jaar dood toen die afschaffing kwam,

en historici zien de kerk niet als de beslissende kracht in het debat over emancipatie.

De historicus Valdemar Marcha schreef in 2003 dat veel mensen Niewindt als emancipator zagen, mede omdat hij een van de weinigen was die zich inzette voor slaafgemaakten. Maar Marcha schreef ook dat de bisschop op hen neerkeek, en dat de vorming die de kerk gaf erop gericht was hen ondergeschikt te houden. Hij erkende in hetzelfde stuk wel dat Niewindt zich inzette voor de katholieken, en daarmee voor de slaafgemaakten.

Ik denk dat beide beelden waar zijn, en dat het eerlijkste is om ze niet tegen elkaar weg te strepen. Niewindt bouwde scholen voor kinderen die nergens anders terecht konden. Hij schreef in hun taal. Hij botste met het bestuur om hen te mogen onderwijzen. En hij zag in het geloof een middel om hen rustig te houden, en volgens historicus Armando Lampe bezat hij in 1859 zelf drieëntwintig mensen.

Op Curaçao staat zijn standbeeld.

In een register uit 1863 staan een vrouw en een meisje die ooit bij zijn bezit werden gerekend. Achter hun namen staat nu een eigen achternaam. Ze heetten vanaf die dag Holly.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 17 mei 1796 in Amsterdam; begin van zijn werk op Curaçao in 1824 (volgens Dahlhaus op 27 augustus); de rol van Van Wijkerslooth als leermeester en vriend; zijn Papiamentse teksten van 1833 en 1837; de brief van 14 november 1834 over onderwijs; de aankomst van vijf zusters op 12 januari 1842 en hun eerste school op 14 februari 1842; benoeming tot apostolisch vicaris op 20 september 1842 en bisschopswijding op 24 augustus 1843; de brief van 17 juli 1848 met het aanbod van zijn drie scholen; de verzoeken voor Barber en Bonaire;

zijn mislukte verzoek om fraters in 1857; het weeshuis van 1858; de ridderorde; zijn overlijden op 12 januari 1860; de afschaffing van de slavernij op 1 juli 1863; de inschrijving van Martina Gregoria en Maria Magdalena Holly op 30 juni 1863.

Uit zijn eigen brieven (zoals geciteerd door latere schrijvers): zijn opvatting uit 1828 en 1850 dat godsdienst de slaafgemaakten rustig en gehoorzaam hield; zijn optreden in juni 1848 om een opstand te voorkomen; zijn oordeel dat een onmiddellijke emancipatie een ramp zou zijn. Deze punten komen uit één recent artikel dat zijn brieven aanhaalt; het bezit van een plantage met drieëntwintig slaafgemaakten in 1859 komt uit dezelfde bron.

Onbevestigd: de zondagsmissen in het Papiaments bij Hòfi Pastor voor meer dan vijfhonderd slaafgemaakten en het verbod van de gouverneur in 1829 (één populaire website); de kerk op Barber in 1827 en de verkoop van de plantage in 1832 (alleen Wikipedia); de reis naar Saba en de eerste mis daar op 21 juni 1836 (alleen Wikipedia); zijn opleiding, priesterwijding, sterfplaats en begrafenis (niet gevonden).

Duiding: het beeld van Niewindt als bevrijder van de slaven is betwist. Hij overleed voor de afschaffing. Historici als Marcha, Lampe en Groenewoud wijzen erop dat zijn kerk het koloniale gezag steunde, terwijl hij zich tegelijk inzette voor onderwijs aan arme en tot slaaf gemaakte mensen. De uitgebreide levensbeschrijvingen van Dahlhaus (1924) en Brada (1957 en 1958) zijn voor dit hoofdstuk niet ingezien.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Lux, jaargang 4 (1946), "Manumissiebrieven" (DBNL)
2. Lux (1944), over C.L. van Wijkerslooth en de Curaçaose missie (DBNL)

3. Catholic-Hierarchy, "Bishop Martinus Johannes Niewindt"
4. Heraldry of the World, "Martinus Johannes Niewindt"
5. Curaçao History, "1824: First Apostolic Vicar of Curaçao"
6. De Linkerwang, maart 2025, over kerken en slavernij
7. M. Victor Zwijsen, "Het R.-C. Bijzonder Onderwijs op Curaçao", Neerlandia 1905 (DBNL)
8. Neerlandia 1906, over de brief van Mgr. Niewindt van 1848 (DBNL)
9. Neerlandia 1906, over onderwijs en emancipatie op Curaçao (DBNL)
10. Cornell University, lezing Gabriel Antunes de Araujo over Papiamentse spelling (2021)
11. M. Groenewoud, 'Nou koest, nou kalm' (proefschrift Leiden, 2017)
12. G.J.M. Dahlhaus, Monseigneur Martinus Joannes Niewindt: een levensschets (1924), catalogus Universiteit Leiden
13. W. Brada O.P., Bisschop Niewindt 1842-1852 (1957), catalogus University of Curaçao
14. W. Brada O.P., Laatste jaren van Mgr. Niewindt 1852-1860 (1958), catalogus University of Curaçao
15. Hofland, masterscriptie Erasmus Universiteit, over emancipatie op Curaçao
16. A. Lampe, Mission or Submission? (boekbeschrijving)
17. NOS, "1863 of 1873? Wanneer werd de slavernij nou (echt) afgeschaft?"
18. 1000 Awesome Things about Curaçao, "Curaçao's Oldest Tree"
19. 1000 Awesome Things about Curaçao, "Catholic Churches of Curaçao"
20. Wikipedia, "Catholic Church in the Dutch Caribbean"
21. Wikipedia, "Barber, Curaçao"

Nicolaus Adriani: de geleerde die eerst ging luisteren

In het voorjaar van 1926 maakte een zieke man van zestig een lange tocht door Midden-Celebes. Hij reisde langs Pendolo, Taripa en Tentena, door het land van de To Pebato, en terug naar Poso aan de kust. Zijn hele leven had hij last gehad van zijn lichaam: letsel aan zijn voeten, wonden aan zijn benen, een zwakke maag, drie operaties. Deze reis putte hem uit. In Poso werd hij ziek aan zijn longen.

Hij stierf op 1 mei 1926, in het huis van zijn vriend E. Gobée, de assistent-resident van het gewest. Zijn vrouw Mia verpleegde hem tot het eind. De volgende dag droegen ze hem naar zijn graf. Volgens de taalgeleerde Ph.S. van Ronkel, die dat jaar zijn levensbericht schreef, liepen er ontelbare mensen mee. Hij schreef dat het volk dat graf zou verzorgen en in ere houden.

De man heette Nicolaus Adriani. Hij was doctor in de letteren, met de hoogste lof gepromoveerd. Dertig jaar eerder was hij aangekomen in een kuststadje aan de monding van de Poso-rivier. Zijn opdracht was de Bijbel te vertalen. Hij begon met iets anders. Hij ging luisteren.

Het begon in een pastorie in Oud-Loosdrecht.

EEN ZIEKELIJKE JONGEN IN DE PASTORIE

Nicolaus Adriani werd geboren op 15 september 1865 in de pastorie van Oud-Loosdrecht. Zijn vader, ds. M.A. Adriani, was daar predikant. Later werd hij directeur van de Utrechtsche Zendingsvereniging, een van de genootschappen die zendelingen naar Nederlands-Indië stuurden. Zijn moeder was een Gunning, uit een bekende familie van theologen. In 1870 verhuisde het gezin naar Maarssen.

Nico was geen sterk kind. Van Ronkel schrijft over lange ziekten in zijn jeugd. Voor het gymnasium ging hij naar Amsterdam. Hij woonde er een tijd bij de familie van zijn oom, de theoloog J.H. Gunning. In dat huis woonde ook een nichtje, Maria Louise. Ze zou later zijn vrouw worden.

In Utrecht begon hij aan de studie theologie. Na een jaar haalde hij zijn propedeuse, het eerste examen. Toen sloeg hij een andere weg in. De talen van de Indische archipel trokken hem meer.

EEN ALUMNUS VAN HET BIJBELGENOOTSCHAP

In oktober 1886 nam het Nederlandsch Bijbelgenootschap hem aan als alumnus. Dat was een student die het genootschap liet opleiden om later als taalkundige Bijbels te vertalen. Het genootschap had eerder mannen als Matthes en Van der Tuuk uitgezonden. Adriani zou in hun spoor gaan.

In januari 1887 begon hij zijn letterenstudie in Leiden. Hij kreeg les van de taalkundige Hendrik Kern, die hem volgens Van Ronkel fascineerde. Bij B.F. Matthes, die jaren op Celebes had gewerkt, leerde hij Makassars en Boeginees. Ondertussen las hij de Bijbelboeken bij de theoloog Kuenen.

In 1889 besloot het Bijbelgenootschap waar hij naartoe zou gaan. Op voorstel van een oud-zendeling, Graafland, werd het Poso, in het midden van het grote eiland Celebes, nu Sulawesi. In datzelfde jaar leerde Adriani een jonge man kennen die er ook heen zou gaan: Albertus Christiaan Kruyt. Samen zaten ze bij Matthes om Boeginees te leren. Het was het begin van een samenwerking die de rest van hun leven zou duren.

Voor zijn proefschrift koos hij het Sangirees, de taal van de eilanden tussen Celebes en de Filipijnen. Een zendelingsdochter, Clara Steller, die de taal vloeiend sprak, hielp hem. In 1893 promoveerde hij bij Kern. Van Ronkel noemt het de eerste promotie met de hoogste lof die ooit op dit vakgebied werd gegeven.

EEN STIL JAAR IN NOORDWIJK

Na zijn promotie ging hij naar Noordwijk, toen nog een rustig dorp aan zee. Van Ronkel schrijft dat hij er een heel jaar bleef, als enige gast. In die stilte kwam hij tot volkomen klaarheid over zijn geloof en zijn verhouding tot God.

Meer weten we er niet over. Van Ronkel geeft geen gesprek, geen Bijbeltekst, geen datum. Ik vind het wel veelzeggend dat een jonge geleerde met een glanzende promotie eerst de stilte opzocht. Hij ging pas op reis toen hij wist voor Wie hij ging.

Heb jij zo'n plek gehad, of zoek je die nog? Een tijd waarin het rumoer wegvalt en je weet waar je staat?

Begin 1894 trouwde hij met Maria Louise Gunning, de dochter van zijn oom. Ze werd Mia genoemd. Ze had als onderwijzeres gewerkt, in Nederland en in Zuid-Afrika. Volgens de taalhistoricus J.L. Swellengrebel had ze zelf een groot talent voor talen. Ze zou zijn naaste medewerker worden in al zijn werk.

In juni 1894 vertrok het echtpaar naar Indië. Eerst bezochten ze een paar maanden zendingsposten op Java en in de Minahasa, in het noorden van Celebes.

AANKOMST IN EEN KUSTSTADJE

Half maart 1895 kwamen Nico en Mia Adriani aan in Poso. Met hen reisden pleegkinderen en leerlingen uit de Minahasa en van de Sangir-eilanden. De eerste tijd logeerden ze bij Kruyt, die zich daar al eerder had gevestigd. Kruyt was in 1892 uitgezonden door het Nederlandsch Zendelinggenootschap. Volgens Adriani's eigen lezing uit 1908 begon het werk in Poso eind 1893.

De twee mannen hadden een andere opdracht. Kruyt was zending: hij moest het evangelie brengen en een gemeente stichten. Adriani was taalafgevaardigde van het Bijbelgenootschap: hij moest de taal leren en de Bijbel vertalen. Zijn instructie zei dat hij met vertalen moest beginnen zodra hij de taal beheerste.

In de bergen rond het Posomeer woonden mensen die de Nederlanders Toradja noemden. Ze spraken een taal die Bare'e heette, naar het woord voor ontkenning. Tegenwoordig wordt de taal en het volk Pamona genoemd. Kruyt had al een begin gemaakt met de studie. Adriani moest het afmaken.

In 1896 doopte Kruyt twee pleegkinderen van de familie Adriani, jongens van de Talaud-eilanden: Petrus en Filippus. Eigen kinderen kregen Nico en Mia niet, voor zover de bronnen het vermelden. Van Ronkel noemt wel het verdriet om een pleegkind dat ze verloren.

“NIET HET WERK VAN JAREN, MAAR VAN EEUWEN”

Wat Adriani in Poso deed, ging tegen de verwachting in. Van Ronkel vat het zo samen: eerst de taal leren en dan de Bijbel gaan vertalen, daar dacht Adriani niet aan. Hij wilde eerst helemaal opgaan

in het volk en de taal leren zoals de mensen haar zelf spraken. Een catechismus of een Bijbelvertaling die er te vroeg kwam, vond hij ongewenst en zelfs schadelijk voor de mensen die christen werden.

Dat vroeg geduld. Adriani schreef dat wat je het kerstenen van een taal kunt noemen, “niet het werk van jaren, maar van eeuwen” is. Woorden moesten langzaam een nieuwe lading krijgen. Hij gebruikte er het beeld van zuurdesem voor, die langzaam door het deeg trekt. Zo staat het in het proefschrift dat de theoloog Gerrit Noort in 2006 over Kruyt schreef.

Hij wilde ook niet dat zendelingen Maleis spraken met de bevolking, de handelstaal van de kust. Wie de moedertaal niet sprak, kon volgens hem de ziel van een volk niet leren kennen.

In zijn lezing uit 1908 vertelt hij hoe het begon. Op zondag vertelde hij Bijbelverhalen. De mensen reageerden nauwelijks. Hij ging luisteren naar vertellers uit de dorpen en leerde van hun manier van vertellen. Hij gebruikte de opmerkingen van zijn toehoorders om zijn eigen taal te verbeteren. De Toradja lieten de zendelingen toe in het uiterlijke leven, schreef hij, maar het innerlijke hielden ze voor zich.

Hoe lang kun jij wachten op iets wat je belangrijk vindt? Adriani wachtte jaren voordat hij een evangelie liet drukken.

DE MENSEN DIE HEM HIELPEN

Een vertaler werkt nooit alleen. De namen van Adriani's helpers zijn maar voor een klein deel bewaard gebleven. Noort noemt er een paar.

Twee onderwijzers uit de Minahasa, guru H. Kolondam en guru W. Tawaloejan, hielpen bij de leesboeken voor de scholen. Een dorps-hoofd, Papa i Bora, ook Soedipi genoemd, kreeg de vertalingen van

Adriani voorgelezen. Of hij echt als taalhelper werkte, of alleen luisterde en reageerde, blijft onzeker. Ik had graag meer over hem geweten.

Tot november 1898 hoorden de Adriani's bij de kleine Maleistalige gemeente in Poso. Daarna verhuisden ze naar Panta, verder het binnenland in. Als Kruyt ziek of weg was, ging Adriani soms voor in de dienst. Rond 1908 woonden ze in Tentena, aan het Posomeer.

En Mia werkte mee, als taalkundige naast haar man. Toen Adriani rond 1903 een paar jaar voor de regering in de Minahasa werkte, maakten ze samen een woordenboek, een tekstverzameling en een spraakkunst van het Tontemboan, een taal daar. Ze bouwden voort op aantekeningen van een eerdere zendeling, J.A.T. Schwarz. Het boek *Hoofdstukken uit de spraakkunst van het Tontemboansch* uit 1908 draagt hun beider naam. Over de precieze jaren in de Minahasa verschillen de bronnen: Van Ronkel noemt 1902 tot 1904, Noort 1903 tot 1905.

1905: HET GOUVERNEMENT KOMT

Tot 1905 waren de bergen rond het Posomeer nauwelijks door Nederland bestuurd. Dat jaar veranderde dat. Een legercolonne trok naar Napoe, ten westen van het meer, en de hoofden daar gaven zich over. Het vorstendom Loewoe, dat het gebied formeel claimde, werd onderworpen. Adriani beschrijft deze gebeurtenissen zelf in zijn lezing van 1908.

Voor de mensen in de bergen had het grote gevolgen. Volgens Noort verbood het gouvernement het koppensnellen, de tempeldiensten en de grote doodsfeesten. Dorpen op heuveltoppen moesten verhuizen naar de nieuwe weg tussen Poso en Tentena. Er kwam natte rijstbouw. Daarmee verzwakte de positie van de priesters van het

land. De oude rituelen voor de zielskracht en de verering van de voorouders raakten hun grond kwijt.

De zending stond er niet buiten. Al in 1904 had Kruyt tegen een paar hoofden gezegd dat hij maar een onderdaan van het gouvernement was. Ze lachten hem uit, en noemden hem de tamme buffel waarmee de regering de wilde buffels wilde vangen. Talasa, het hoofd van de To Lage, werd nooit christen. Hij zag het werk van Kruyt als voorbereiding op het koloniale bestuur.

Adriani steunde de overgang. Volgens Van Ronkel gebruikte hij zijn invloed om het contact tussen ambtenaren en bevolking soepeler te maken. Na afloop kreeg hij er een koninklijke onderscheiding voor. In zijn lezing schrijft hij dat het gezag makkelijker werd aanvaard waar de zendelingen het vertrouwen van de mensen hadden.

Ik wil daar niet te snel overheen stappen. Een taalgeleerde die het volk liefhad, hielp een koloniaal bestuur zijn plaats te vinden. Kruyt erkende zelf dat het gouvernement ongewild een grote rol speelde in de verspreiding van het christendom. Hoe je dat weegt, laat ik aan jou.

LUKAS IN HET BARE'E

In 1906 ging Adriani voor het eerst met verlof naar Nederland. Hij gaf er veel lezingen over de zending. Een jaar later, in 1907, verscheen het evangelie naar Lukas in het Bare'e. Er waren al eerder Bijbelse leesboeken verschenen, met verhalen uit het Oude en Nieuwe Testament, en leesboekjes en spelboekjes voor de scholen.

Adriani vertaalde vrij. Zijn grote vraag was of de lezer uit de Pamona-dorpen de juiste indruk kreeg van wat er stond. Swellengrebel ziet daarin al de manier van vertalen die later gewoon werd: naar betekenis en werking, minder woord voor woord. Kruyt vond

het soms te vrij. Volgens Noort zag hij er meer een parafrase in dan een vertaling.

Twee jaar na Lukas, in 1909, werden in Kasiguncu de eerste Pamona gedoopt. Dat was zeventien jaar nadat Kruyt was uitgezonden. Noort noemt bij die eerste groep een man die Marisi Mbau heette. Een hoofd, Papa i Woente, had al eerder publiek gezegd dat hij christen wilde worden. Veel van de volwassenen die gedoopt werden, waren oud-leerlingen van de school in Panta. Hoeveel mensen er die dag gedoopt werden en op welke datum, heb ik in de bronnen die ik kon openen niet gevonden.

EEN BOEK IN DRIE DELEN

Van 1912 tot 1914 verscheen het grote werk van Adriani en Kruyt samen: *De Bare'e-sprekende Toradja's van Midden-Celebes*, drie delen, gedrukt door de Landsdrukkerij in Batavia. Het beschreef land, volk, godsdienst, gewoonten, taal en verhalen. Het derde deel, met de volkspoëzie, droegen ze op aan het Bijbelgenootschap, dat op 29 juni 1914 honderd jaar bestond.

Van Ronkel schreef dat Kruyt het sterke lichaam had dat Adriani miste. Samen noemde hij hen de bouwers van een nieuwe wetenschap. Een latere bloemlezing van Indonesische volkspoëzie noemt hen meesters in het vertalen van volkspoëzie, en vooral Adriani. Hun vertalingen werden zelf poëzie.

Ze waren het niet altijd eens, ook niet over de vertaling. Later in zijn leven noemde Kruyt hem in een brief uit 1938 een vriend met wie hij een diepe verbondenheid van de ziel had gekend.

LERAAR IN OEGSTGEEST

In de eerste maanden van de Eerste Wereldoorlog kwam Adriani naar Nederland. Hij werd er voor de derde keer geopereerd. Hij

bleef tot 1919. In die jaren leidde hij zendelingen en taalkundigen op: eerst in Bilthoven, dan in Noordwijk aan Zee, en ten slotte aan de Zendingsschool in Oegstgeest. Hij leerde hun Bare'e en andere talen van Celebes. Volgens Van Ronkel leerde hij hun vooral ook liefde voor het volk.

In Oegstgeest schreef hij het boek *Posso (Midden-Celebes)*, over het land, de mensen, hun godsdienst en taal, en de geschiedenis van de zending. In dezelfde jaren verscheen *Het animistisch heidendom als godsdienst*. Hij schreef met respect over de godsdienst van de Toradja. Hij gebruikte de woorden van zijn tijd, zoals primitief, maar Van Ronkel zegt dat hij zich met hen gelijk wilde maken.

De oriëntalist Snouck Hurgronje prees hem als iemand die het godsdienstige besef van een volk van binnenuit aanvoelde. De zendingskundige Hendrik Kraemer noemde hem een geheel nieuw type in de geschiedenis van het Bijbelgenootschap. Volgens Wikipedia, die gegevens van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen aanhaalt, werd hij in 1918 lid van die Akademie. Dat jaartal heb ik niet in een tweede bron kunnen controleren.

EEN BRIEF UIT 1925

In 1919 keerde hij terug naar Indië. Eerst woonde hij zeven maanden in Tjitjoeroeg en Soekaboemi, op West-Java. Hij hoopte daar met steun van de regering of van een geleerd genootschap zijn spraak-kunst en woordenboek van het Bare'e uit te geven. Toen ging hij terug naar Poso.

Het werk aan het Nieuwe Testament ging door. Tussen 1921 en 1924 waren Mattheüs, Markus en Johannes in concept klaar. In 1926 werd Handelingen uitgegeven. Bij zijn dood was ongeveer zeventig procent van het Nieuwe Testament vertaald.

In 1925 schreef hij een brief die Noort heeft teruggevonden. Adriani zei daarin dat het belangrijkste voor hem was dat hij besepte dat hij gemist kon worden. Het werk hing niet van hem af. Een jaar later stierf hij.

Die zin blijft bij mij hangen. Hij komt van een man die zijn leven aan één taal gaf, en die wist dat hij het niet zou afmaken.

NA 1 MEI 1926

Na zijn dood stond Mia voor een vraag. Moest zij de vertaling afmaken? Ze had jaren met hem aan talen gewerkt. Ze weigerde. Volgens Noort zei ze dat het alleen kon in Midden-Celebes zelf, met plaatselijke taalhelpers. Ook daarin bleef ze trouw aan de manier van werken die ze samen hadden gekozen. Wanneer en waar zij zelf overleed, heb ik niet kunnen vinden.

Het werk ging verder in andere handen. In 1928 verscheen bij Brill in Leiden het *Bare'e-Nederlandsch woordenboek*, twee jaar na zijn dood. In 1929 kreeg Kruyt de opdracht de vertaling af te maken, met de jonge taalkundige S.J. Esser als adviseur. In 1933 verscheen het Nieuwe Testament in het Bare'e. Vanaf 1939 werkte zendeling H. Perdok aan een herziening, samen met Talungkea Magido, een Pamona. Die herziene uitgave verscheen in 1954.

Kraemer schreef na zijn dood over hem: "Taal en denkwijze van het volk waren hem in vleesch en bloed overgegaan." Van Ronkel sloot zijn levensbericht af met een man die wilde dienen en zijn eigen belang opzij zette.

EEN GRAF IN POSO

De kerk die uit het werk in Poso groeide, bestaat nog. Op internet vind je dat de Gereja Kristen Sulawesi Tengah, de Christelijke Kerk

van Midden-Sulawesi, in 1947 werd opgericht. Die datum heb ik alleen in een Indonesische encyclopedie gevonden.

Adriani heeft de voltooide Bijbel in het Bare'e nooit in handen gehad. Hij liet een woordenboek na dat hij niet zelf heeft uitgegeven.

Wat hij wel deed, was luisteren. Naar vertellers in de dorpen. Naar een dorpshef dat zijn vertalingen aanhoorde. Naar zijn vrouw, met wie hij woordenboeken maakte. En in een stil jaar in Noordwijk, naar God.

Op de dag na 1 mei 1926 liepen de mensen van Poso achter zijn baar aan. Ze droegen hem naar een graf in het stadje waar hij dertig jaar eerder was aangekomen om hun taal te leren.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 15 september 1865 in Oud-Loosdrecht, zoon van een predikant die later directeur van de Utrechtsche Zendingsvereniging werd; studie in Leiden bij Kern en Matthes; promotie cum laude in 1893 op het Sangirees; huwelijk in 1894 met zijn nicht Maria Louise (Mia) Gunning; aankomst in Poso in maart 1895 als taalafgevaardigde van het Nederlandsch Bijbelgenootschap; samenwerking met Albertus C. Kruijt; het ingrijpen van het gouvernement in 1905; het evangelie naar Lukas in het Bare'e in 1907; *De Bare'e-sprekende Toradja's van Midden-Celebes* (1912-1914); overlijden in Poso op 1 mei 1926; postume voltooiing van woordenboek en Nieuwe Testament.

Alleen uit één bron of eigen getuigenis: het jaar in Noordwijk en zijn geestelijke klaarheid daar (alleen Van Ronkel); de koninklijke onderscheiding en zijn bemiddeling na 1905 (Van Ronkel); de gang van zaken bij de zondagse verhalen en de vertellers in de dorpen (Adriani's eigen lezing van 1908); de namen van helpers en dopen, de brief van 1925 en Mia's weigering om de vertaling af te

maken (Noort); haar werk als onderwijzeres in Zuid-Afrika (Swellengrebel).

Onbevestigd: de sterfdatum 5 augustus 1926 die op Wikipedia staat, wordt tegengesproken door Van Ronkel (1926) en Swellengrebel (1978), die beide 1 mei 1926 geven; de jaren van zijn verblijf in de Minahasa (1902-1904 of 1903-1905); het lidmaatschap van de Akademie in 1918 (alleen via Wikipedia); de oprichtingsdatum van de kerk in Midden-Sulawesi; de exacte datum en het aantal bij de eerste doop in 1909; sterfdatum en sterfplaats van Mia Adriani-Gunning.

Duiding: de rol van de zending bij het koloniale ingrijpen van 1905 wordt verschillend beoordeeld. De bronnen laten zien dat Adriani de overgang steunde en dat een hoofd als Talasa de zending als voorbode van het gouvernement zag.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Ph.S. van Ronkel, levensbericht Nicolaus Adriani, Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1926 (DBNL)
2. J.L. Swellengrebel, In Leijdeckers voetspoor II (1978), via OAPEN
3. Gerrit Noort, De weg van magie tot geloof (proefschrift Utrecht 2006), hoofdstuk 8
4. Gerrit Noort, De weg van magie tot geloof, hoofdstuk 7
5. Gerrit Noort, De weg van magie tot geloof, hoofdstuk 2
6. Gerrit Noort, De weg van magie tot geloof, hoofdstuk 3
7. N. Adriani, De zending in Midden-Celebes, Onze Eeuw 8 (1908) (DBNL)
8. Toelichting bij een bloemlezing Indonesische volkspoëzie, Tirade 1976 (DBNL)

9. Repertorium zendings- en missiearchieven, J.W. Gunning (Huygens)
10. Wikipedia, Nicolaus Adriani
11. Wikipedia, Albert Christian Kruyt
12. Kekristenan di Poso (Indonesische encyclopedie)

Antonie Aris van de Loosdrecht: de zendeling die in Bori' bleef

Op 26 juli 2023 brandden er honderdzes fakkels op een heuvel bij Rantepao, in het hoogland van Sulawesi. De plek heet Buntu Ria, in de wijk Karassik. Er ligt een graf, al meer dan honderd jaar goed verzorgd. Jongeren van de Gereja Toraja, de protestantse kerk van het Torajavolk, hielden er een samenkomst. Ze praatten, deelden ervaringen en staken voor elk jaar sinds zijn dood een fakkel aan. Op hetzelfde moment kwamen in Bori' ongeveer duizend kerkleden samen. Ze luisterden naar zijn levensverhaal, bij een huis van bamboe op palen dat inmiddels is opgeknapt.

De kerk herdenkt zijn sterfdag elk jaar, schreef de lokale nieuwssite Kareba Toraja.

De man in dat graf kwam uit Veenendaal. Hij werkte nog geen vier jaar in Toraja. Hij was de eerste zendeling die de Gereformeerde Zendingsbond naar dit gebied stuurde. Op 26 juli 1917 werd hij in Bori' gedood met een speer. In Toraja noemen ze hem een martelaar, en zijn aankomst in 1913 geldt als het begin van een kerk die nu honderdduizenden leden telt.

Zijn verhaal begint in 1885.

EEN JONGEN UIT VEENENDAAL

Antonie Aris van de Loosdrecht werd in 1885 geboren in Veenendaal. Over de precieze dag zijn de bronnen het niet eens. De Engelse Wikipedia noemt 1 maart, Indonesische bronnen noemen 21 maart. Ik heb het niet kunnen controleren in een Nederlands archief.

Over zijn jeugd weten we weinig zeker. Op de Indonesische Wikipedia staat een verhaal over zijn afkomst en over een studie theologie in Heidelberg en aan de zendingsschool in Rotterdam. Die pagina beroept zich op Indonesische kerkgeschiedenissen die ik zelf niet heb kunnen inzien. Andere bronnen heb ik er niet voor gevonden. Zolang dat zo is, blijven die details onbevestigd.

Wat wel vaststaat: hij koos voor de Gereformeerde Zendingsbond, de GZB. Die zendingsorganisatie was op 6 februari 1901 in Utrecht opgericht. Het blad van de bond heette *Alle den Volcke*. De GZB had een nieuw werkveld op het oog: het bergland van Zuid-Celebes, nu Zuid-Sulawesi in Indonesië. Daar woonden de Toraja. De GZB zocht iemand om er te beginnen. Antonie, die Anton werd genoemd, meldde zich.

EEN BRUILOFT IN AUGUSTUS, EEN TREIN IN SEPTEMBER

Op 7 augustus 1913 trouwde Anton met Alida Petronella Sizoo, die Ida werd genoemd. Een maand later, op 5 september, stapten ze in Rotterdam in de trein. De reis ging naar Genua, en daar aan boord van het stoomschip Vondel. Op 4 oktober 1913 kwamen ze aan in Tanjung Priok, de haven van Batavia, nu Jakarta.

Veel van wat we over hun leven weten, komt uit hun eigen brieven aan de familie in Nederland. Hun kinderen gaven die brieven later uit. In 2005 verscheen in Toraja een Indonesische uitgave, onder

een titel die vertaald luidt: *Uit het kleinste zaadje groeit een boom. Het verhaal van Anton en Alida van de Loosdrecht*. Het is een boek van de Gereja Toraja zelf. Wat volgt, leunt er voor een deel op. Waar dat zo is, zeg ik het erbij.

In Batavia ontmoette Anton dokter Nicolaus Adriani, een taalkundige die sinds 1895 in Poso werkte, in Midden-Celebes. Via Surabaya, Makassar en de havenplaats Palopo reisde het jonge echtpaar het bergland in.

Anton ging het laatste stuk alleen vooruit. Volgens de brieven kwamen er Toraja-mannen om hem te begeleiden, gestuurd door de controleur in Rantepao. Een controleur was een Nederlandse bestuursambtenaar die een gebied namens het gouvernement beheerde. In november 1913 kwam Anton in Rantepao aan. Over de dag verschillen de bronnen weer: 7, 8 of 10 november. De kerk in Toraja houdt het op 7 november. Hij vertelde de controleur en de dorpschouwen wat hij kwam doen: preken en een school beginnen. Volgens zijn brieven werd hij welkom geheten.

EEN LAND ZONDER SCHEPPER, SCHREEF HIJ

In een van zijn eerste brieven beschreef Anton een tocht langs de rivier de Sa'dan, ten noorden van Rantepao. Ze liepen langs de sawahs, de natte rijstvelden, en genoten van het uitzicht. Hij vond het een prachtig land. Maar het deed hem pijn dat hij in heel dat landschap niemand vond die de Schepper kende of eerde. In dezelfde brief vroeg hij in gebed hoe lang het nog zou duren voor de zon der gerechtigheid ook hier zou opgaan.

Zo dacht een zendeling uit de GZB-hoek in 1913. Hij noemde het land een land van heidendom. De Toraja zelf hadden een eigen godsdienst, Aluk Todolo, met eigen priesters en rituelen. Anton zag in die verering vooral bijgeloof. Een Indonesisch artikel over zijn brie-

ven bracht beide kanten naar voren: zijn liefde voor het land en zijn harde oordeel over de godsdienst van de mensen.

Wat zou jij gezien hebben, als je in 1913 die vallei in liep? De schoonheid, de vreemdheid, of de mensen?

TAALLES BIJ ADRIANI

Een school beginnen zonder de taal te spreken gaat niet. In december 1913 reisde Anton met Ida naar Poso, waar ze in Tentena enkele maanden bij Adriani bleven. Volgens de Indonesische Wikipedia namen ze drie Toraja-jongens mee. Anton leerde er de taal, en van ervaren zendelingen als Adriani en Albert Kruyt hoorde hij over de gewoonten en de adat, het gewoonterecht, van het binnenland.

In het voorjaar van 1914 waren ze terug in Rantepao. Over de datum verschillen de bronnen ook hier: begin april of 9 mei.

Volgens de Indonesische Wikipedia maakte Anton samen met Adriani het eerste leesboekje in het Toraja. Later volgde een tweede. Dat hij leerboeken in het Toraja schreef voor de scholen, staat in meer bronnen. Van de titels heb ik geen origineel gezien.

SCHOLEN LANGS DE SA'DAN

Anton bouwde zijn werk op rond scholen. In korte tijd ontstonden er tientallen, met honderden leerlingen. De Indonesische Wikipedia noemt de eerste drie: Balusu, Nanggala en Sa'dan, elk met rond de tachtig kinderen, en spreekt van negenhonderd ingeschreven leerlingen in 1914. Die getallen komen uit de zendingsverslagen en zijn later in de Indonesische kerkgeschiedenis overgenomen. Ik heb ze niet zelf in een archief kunnen nakijken.

De leraren kwamen van elders: uit Ambon, de Sangihe-eilanden en Manado. Het waren christenen uit andere delen van de archipel, die de taal moesten leren en ver van huis werkten. Een van hen, vol-

gens de Indonesische Wikipedia Manemblu, reisde al vanaf Makassar met Anton mee. Hun namen raken in de meeste verslagen achter de zendeling verstopt. In het verhaal van zijn dood zal er nog een opduiken.

Ida schreef aan de familie dat Anton werkte van half zes 's ochtends tot elf uur 's avonds. Naast het onderwijs gaven ze medische hulp. Gezondheid en hygiëne waren slecht, schreven ze. Ida was geen toeschouwer. Haar dochter zou later zeggen dat haar vader en moeder er samen als zendelingen hadden gewerkt.

Met dopen was Anton voorzichtig. Hij wilde dat mensen eerst grondig onderwijs kregen. Volgens de Indonesische verhalen over hem waren de eerste vrucht vier jonge mannen uit de kring van de parengnge, de adathoofden. Ze werden pas gedoopt na lange catechisatie. De Indonesische Wikipedia noemt een groter getal, negenen-twintig dopelingen op een Pinksterdag. Hoe die cijfers zich tot elkaar verhouden, weet ik niet.

EEN LAND ONDER NIEUW GEZAG

Anton kwam niet in een leeg land aan. Met de zendeling kwamen ook ambtenaren, belastingen en nieuwe regels van het Nederlands-Indische gouvernement.

Een van die regels betrof de slavernij. Het gouvernement verbood de slavenhandel, en dat wekte vooral bij de adel van Toraja woede. De Engelse Wikipedia schrijft dat de belastingen hoog werden gehouden en dat dit de rijkdom van de elite ondermijnde. Volgens dezelfde pagina stuitten de eerste zendelingen vooral bij die elite op sterk verzet.

Ds. Henriette Hutabarat Lebang, een Indonesische predikant voor wie de Gereja Toraja haar thuiskerk is, legde het in 2022 uit in een interview met evangelisch.de. In het begin, zei ze, was er sterk ver-

zet van de bevolking tegen de zendelingen. Ze werden makkelijk in verband gebracht met de Nederlandse koloniale macht.

Was die verbinding terecht? Anton werkte met de controleur samen. Zijn eerste begeleiders waren door het bestuur gestuurd. Aan de andere kant zou hij volgens de Indonesische Wikipedia in een brief in *Alle den Volcke* van januari 1914 kritiek hebben geuit op de overhaaste maatregelen van de regering tegen de oude godsdienst en de slavernij. Hij wilde liever langzaam werken, via de scholen. Die brief heb ik niet zelf gezien.

Er zat ook een oude spanning tussen zending en de traditionele feesten. De Indonesische Wikipedia vertelt dat Anton zijn leerlingen zingend naar de markt liet trekken, waar ze spelletjes deden om de volwassenen weg te lokken bij de buffelgevechten. Er zouden zo'n vijfhonderd mensen zijn komen luisteren, vooral vrouwen. Ook dit verhaal heb ik alleen daar gevonden.

DE VRIEND DIE OM IDA VROEG

In de Indonesische overlevering over Anton komt een man voor die Pong Maramba heette. Hij was een parengnge, een adathoofd. Volgens die verhalen werd hij eerst een goede vriend van Anton. Daarna vroeg hij Anton om zijn vrouw aan hem te verkopen. Anton weigerde. In het christelijk geloof, zei hij, is een vrouw een medewerker en geen bezit. Pong Maramba werd later gearresteerd en gevangengezet. Waarom, vertellen de bronnen niet.

Ik vertel dit omdat het in Toraja over hem verteld wordt. Het staat op Indonesische christelijke websites en blogs, die het voor een deel ontlenen aan de brieven van het echtpaar. Een wetenschappelijke bron heb ik er niet voor gevonden. We horen het verhaal ook maar van één kant. Hoe Pong Maramba er zelf naar keek, is niet overgeleverd.

EEN VERTALER VOOR DE TORAJA

Anton begreep dat scholen en preken niet genoeg waren. De Toraja hadden een Bijbel in hun eigen taal nodig, en dat vroeg om een geschoolde taalkundige. Al in 1914 vroeg hij de GZB om de taalkundige Hendrik van der Veen te sturen.

Het verzoek werd ingewilligd. Op 11 september 1916 kwam Van der Veen aan in Rantepao. Het gezin Van de Loosdrecht en zendeling Johannes Belksma heetten hem welkom. Van der Veen begon met het evangelie van Lukas. Het zou zijn levenswerk worden: in 1960 verscheen de hele Bijbel in het Toraja. Hij bleef ruim veertig jaar in Indonesië.

Anton zou het begin van die vertaling nog zien, het einde niet.

DE AVOND VAN 26 JULI 1917

Wat er die dag gebeurde, is in Toraja door de jaren heen vaak verteld. De kern staat in veel bronnen: Anton werd op 26 juli 1917 in Bori' met een speer gedood. De details komen uit de Indonesische overlevering, die teruggaat op het verslag van zijn weduwe, van de politiecommandant en op de bekentenissen van de daders.

Anton had die dag naar Nanggala willen gaan. Hij veranderde zijn plan en ging eerst naar Bori', waar een school werd gebouwd. Hij kwam er rond vijf uur 's middags aan. Hij waste zich en ging zitten met de onderwijzer van het dorp. Ze bespraken welke Bijbelverhalen ze in het Toraja zouden vertalen. Volgens Kareba Toraja was het het huis van een leraar die Manumpil heette, in het gehucht Rantedengen.

Toen kwamen er mannen. Een van hen, met een gezicht dat zwart gemaakt was met houtskool, sprong de veranda op en stak een speer in Antons borst.

Een leerling wilde Ida gaan halen. Anton hield hem tegen. Volgens de overlevering zei hij dat het niet hoefde, dat hij zou sterven, en vroeg hij de jongen zijn vrouw te groeten, de vrouw van wie hij veel hield. Toen vroeg hij om alleen gelaten te worden om te bidden. Binnen ongeveer een kwartier stierf hij, al biddend. Hij was tweeëndertig jaar.

Die laatste woorden staan niet in een document dat ik heb kunnen inzien. Ze worden in Toraja doorverteld, en op verschillende plaatsen een beetje anders. Een lezer onder een van de blogs merkte op dat veel ervan op horen zeggen berust. Dat mag gezegd worden. Dat hij met een speer werd gedood en snel stierf, staat in alle bronnen.

Op zaterdag 28 juli, twee dagen later, werd hij volgens de Indonesische Wikipedia met een grote stoet in Rantepao begraven. Hij ligt nog altijd op Buntu Ria in Karassik.

WAAROM?

Over het motief bestaat geen eenduidig antwoord, en ik ga er ook geen maken.

De Indonesische christelijke verhalen leggen het verband met een besluit van het gouvernement over gokken. Het bestuur had eerst twaalf dagen toegestaan waarop gegokt mocht worden, en bracht dat later terug tot vier. Een groep fervente gokkers zou daarop hebben gezworen de controleur te doden. Volgens deze verhalen was de moord bedoeld om een opstand tegen het Nederlands-Indische gezag uit te lokken. Anton kwam die avond toevallig langs en werd het doelwit. De dader zou hem goed gekend hebben. Zijn kind ging naar de school.

De Indonesische Wikipedia noemt vier mannen die werden opgepakt: Bujang, Ne' Malandong, Tandi Bua en Pong Masangka. Wat

er met hen gebeurde, staat er niet bij. Ik heb hun namen niet in een andere bron teruggevonden.

Ds. Lebang zei het in 2022 korter. De eerste zendeling, vertelde ze, werd gedood door lokale leiders die op verschillende plaatsen tegen de Nederlandse koloniale macht vochten.

Er wordt ook verteld dat hanengevechten of andere rituelen de aanleiding waren. In de bronnen die ik heb kunnen lezen, gaat het om gokken. Of daar hanengevechten mee bedoeld zijn, zeggen ze niet. De historicus Terance Bigalke beschrijft deze jaren uitvoerig in zijn sociale geschiedenis van Tana Toraja. Zijn boek heb ik niet kunnen inzien.

Wat overblijft, is dit: een zendeling die zelf kritiek had op de haast van het gouvernement, stierf in een conflict tussen dat gouvernement en de mensen die het bestuurde. Of zijn moordenaars hem zagen als dienaar van God of als een van de Nederlanders, weten we niet. Misschien maakten zij dat onderscheid niet. Misschien kon dat in 1917 ook nauwelijks.

EEN DOCHTER DIE ZIJN NAAM DROEG

Ida bleef achter met twee kleine kinderen. Ze was zwanger van een derde. Ongeveer een half jaar na Antons dood werd in Palopo een dochter geboren. Ze kreeg zijn naam: Anthonia Arisa van de Loosdrecht.

In 1989 ging zij terug naar Toraja. Het was niet haar eerste reis. Ongeveer twaalf jaar eerder was ze er met haar man geweest. Stichting Oorlogsverhalen bewaart een deel van wat ze toen zei. Ze vertelde dat haar ouders er samen als zendelingen hadden gewerkt, en dat ze nu zag hoe hun werk was uitgegroeid “tot zoveel bloeiende gemeenten”. Ze vergeleek het met het mosterdzaadje uit de gelijkenis van Jezus, dat een grote boom wordt. *Dat is wel het kleinste van al de*

zaden, maar als het opgegroeid is, is het het grootste van de tuingewassen (Mattheüs 13:32).

Datzelfde beeld kreeg later het boek met de brieven van haar ouders als titel.

WAT TORAJA ERVAN MAAKTE

De kerk die uit dit begin groeide, werd geen Nederlandse kerk. Op 25 maart 1947 kwamen de gemeenten in Rantepao bijeen in een eerste synode en vormden ze de Gereja Toraja. Volgens ds. Lebang ontwikkelde de kerk daarna een eigen theologie en kerkorde. Ze ging nadenken over de verhouding tussen evangelie en cultuur en maakte zich geleidelijk los van de sterke invloed van de GZB. Theologisch en financieel is ze nu volledig zelfstandig, zei ze.

Hoe groot de kerk is, hangt af van wie je het vraagt. De Wereldraad van Kerken noemt ongeveer 350.000 leden, Stichting Oorlogsverhalen spreekt van ongeveer een half miljoen. Beide getallen komen uit kerkelijke opgave.

In Bori' staat een levensgroot beeld van Anton. Het huis waar hij stierf, is opgeknapt en de plek is een tuin voor bezinning geworden, met beelden en reliëfs van martelaren van de Gereja Toraja. Er is een museum over zijn leven gepland. Anton is niet de enige martelaar die de kerk gedenkt. Volgens de Wereldraad van Kerken vielen er eind jaren vijftig en begin jaren zestig doden bij aanvallen van de opstandbeweging Darul Islam op christelijke dorpen. Bobby Sangka, voorzitter van de herdenking in 2023, is een kleinzoon van een martelaar van de Gereja Toraja, ds. Pieter Sangka' Palisungan. Hij zei bij die gelegenheid dat Toraja geen toevallige keuze was geweest als zendingsveld. "Toraja is echt door God uitgekozen," zei hij.

Ik merk dat ik bij dit hoofdstuk voorzichtiger schrijf dan bij andere. Er is veel wat ik niet zeker weet, en wat ik wel weet, komt deels van

de kant van de zending. Maar de mensen die nu elk jaar naar Bori' gaan, zijn Toraja. Zij hebben het verhaal opgepakt en tot het hunne gemaakt. Zij noemen hem syahid Injil, martelaar van het evangelie.

Op de heuvel bij Karassik ligt de man uit Veenendaal. In juli 2023 stonden er jongeren om zijn graf met honderdzes fakkels, één voor elk jaar dat hij er ligt.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in 1885 in Veenendaal; uitzending door de Gereformeerde Zendingsbond als eerste zendeling in Toraja; huwelijk met Alida (Ida) op 7 augustus 1913 en vertrek in september 1913; aankomst in Rantepao in november 1913; taalvoorbereiding bij N. Adriani in Poso (1913-1914); oprichting van scholen en leerboeken in het Toraja; zijn verzoek om Hendrik van der Veen en diens aankomst in Rantepao op 11 september 1916; zijn dood door een speer in Bori' op 26 juli 1917; zijn graf in Karassik, Rantepao; de geboorte van een dochter na zijn dood; de verbinding van de zending met het koloniale gezag in de ogen van veel Toraja; de zelfstandigheid van de Gereja Toraja in 1947; de jaarlijkse herdenking op 26 juli en het eeuwfeest in 2013.

Alleen uit eigen getuigenis of overlevering van de familie en de kerk: zijn eerste indrukken en gebed bij de Sa'dan; de werkdagen van half zes tot elf uur; de vier eerste dopelingen; het verloop van de laatste avond in Bori' en zijn laatste woorden; de toespraak van zijn dochter in 1989.

Onbevestigd: de precieze geboortedatum (1 of 21 maart 1885) en aankomstdatum (7, 8 of 10 november 1913); zijn afkomst en studie in Heidelberg en Rotterdam; de leerlingenaantallen, het getal van negenentwintig dopelingen en de marktbijskomsten bij de bufelgevechten; zijn kritische brief in *Alle den Volcke*; het verhaal over

Pong Maramba; de namen van de vier gearresteerde mannen; de gokbeperking als aanleiding; een rol van hanengevechten (in de raadpleegde bronnen niet genoemd).

Duiding: de Gereja Toraja ziet hem als martelaar. Torajase stemmen leggen er tegelijk de nadruk op dat de zending door veel Toraja als deel van het koloniale gezag werd ervaren, en dat de kerk later een eigen weg is gegaan. Beide horen bij dit verhaal.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Wikipedia (Engels), "Antonie Aris van de Loosdrecht"
2. Wikipedia (Indonesisch), "Antonie Aris van de Loosdrecht"
3. Kareba Toraja, "Mengenang 106 Tahun Wafatnya Misionaris A.A Van de Loosdrecht" (2023)
4. Christian Conference of Asia, "Gereja Toraja Centenary Celebrations 1913-2013"
5. evangelisch.de, "Erster Missionar auf Sulawesi wurde getötet" (31 augustus 2022)
6. Stichting Oorlogsverhalen, "Antonie van de Loosdrecht"
7. Sangulele (UKI Toraja), artikel over de brieven van Van de Loosdrecht
8. Budi Prayetno, "Dari Benih Terkecil Tumbuh Menjadi Pohon Besar" (2009)
9. Bartholomeus Luden, "Sejarah injil masuk Toraja dan kisah martir Pdt. Aris van de Loosdrecht" (2012)
10. Jawaban.com, "Kisah Misionaris Toraja yang Mati Martir" (2025)
11. Wikipedia (Engels), "Hendrik van der Veen"
12. Wikipedia (Engels), "Toraja Church"
13. Wikipedia (Indonesisch), "Gereja Toraja"
14. Wikipedia (Engels), "Torajan people"
15. Wereldraad van Kerken, "Toraja Church"

Hendrik Kraemer: de weesjongen die nooit dominee werd

In december 1938 kwamen in Tambaram, vlak bij Madras in Zuid-India, bijna vijfhonderd christenen uit de hele wereld bijeen. Een Amerikaans blad telde in april 1939 precies 464 afgevaardigden uit zeventig landen. Het was de derde wereldconferentie van de Internationale Zendingsraad, een overleg van zendingsorganisaties en kerken. Eigenlijk had de bijeenkomst in China moeten plaatsvinden, maar daar was oorlog uitgebroken. De meerderheid van de deelnemers kwam uit de jonge kerken buiten Europa en Noord-Amerika. De grootste groepen kwamen uit China en India, en het waren geen zendelingen. Het waren christelijke leiders uit die landen zelf.

Voor die conferentie was één boek geschreven als studiestuk. De titel was *The Christian Message in a Non-Christian World*, de christelijke boodschap in een niet-christelijke wereld. De schrijver was een Nederlander van vijftig. Hij had nooit theologie gestudeerd en was nooit predikant geweest. Hij was als jongen in een Amsterdams weeshuis opgegroeid.

Zijn naam was Hendrik Kraemer. Na Tambaram werd hij een van de bekendste denkers over zending van de twintigste eeuw. Hij werd

hoogleraar in Leiden en de eerste directeur van een oecumenisch instituut bij Genève. Maar wie zijn leven volgt, begint niet bij de boeken. Hij begint bij een jongen zonder ouders.

EEN WEESHUIS IN AMSTERDAM

Hendrik Kraemer werd geboren op 17 mei 1888 in Amsterdam. Over zijn ouders weten we weinig. Volgens het Indonesisch Bijbelgenootschap stierf zijn vader toen Hendrik zes was, en zijn moeder vijf jaar later. Andere bronnen zeggen het korter: rond zijn twaalfde had hij geen ouders meer. Over de precieze leeftijden lopen de bronnen iets uiteen.

Hij kwam terecht in het weeshuis van de diaconie van de Nederlandse Hervormde Kerk in Amsterdam. Een diaconie is het deel van de kerk dat voor armen, zieken en wezen zorgt.

In dat weeshuis viel een beslissing. Op zijn zestiende wist Hendrik dat hij zendeling wilde worden. Dat staat in meerdere biografieën over hem. Volgens het Indonesisch Bijbelgenootschap werd hij ook op die leeftijd gedoopt. Hoe dat besluit precies groeide, wie hem ertoe bracht en wat er in hem omging, is mij uit de bronnen niet bekend. Ik ga het daarom ook niet invullen.

Wat ik wel weet: een jongen zonder vader en moeder, zonder geld en zonder netwerk, koos voor een leven ver weg. Vraag je je weleens af wat God kan doen met iemand die niets mee lijkt te krijgen? Bij Hendrik Kraemer begon het met zo'n jongen.

KWEKELING IN ROTTERDAM

In 1905 ging hij naar het Zendingshuis in Rotterdam, de Nederlandse Zendingsschool. Hij werd er opgeleid als kwekeling van de Utrechtsche Zendingsvereniging, een protestants zendingsgenootschap dat werkers uitzond naar Nederlands-Indië. Een kwekeling

is een leerling die voor een vak wordt klaargestoomd, in dit geval voor het zendingsveld. Hij bleef er tot 1909 en studeerde af toen hij twintig was.

Hier zit een punt dat soms verwarring geeft. Engelse bronnen zeggen dat hij nooit een seminarie heeft bezocht. Ze bedoelen een theologische opleiding voor predikanten. Die heeft hij inderdaad nooit gevolgd. Kraemer bleef zijn hele leven een leek, een gelovige zonder ambt. Wat hij van de Bijbel wist, had hij voor een groot deel zelf geleerd. Maar een zendingsschool heeft hij wel doorlopen.

JAVAANS LEREN BIJ EEN GELEERDE

Na Rotterdam kwam er een wending. Kraemer ging naar de universiteit van Leiden om Indonesische talen te studeren. Volgens de Nederlandse Wikipedia deed hij dat op aanraden van Nicolaas Adriani, een bekende bijbelvertaler op Celebes, nu Sulawesi. Het Indonesisch Bijbelgenootschap noemt Adriani in elk geval iemand met wie hij nauw verbonden was.

In Leiden studeerde hij bij Christiaan Snouck Hurgronje, een kenner van de islam. Kraemer koos voor het Javaans. In 1921 promoveerde hij op een Javaanse primbon uit de zestiende eeuw. Een primbon is een Javaans handboek met wijsheid, gebeden, magie en religieuze kennis. Hij was toen drieëndertig.

Tussendoor trouwde hij. Op 28 januari 1919 werd Hyke van Gameren zijn vrouw, zo meldt het Indonesisch Bijbelgenootschap. Het jaar 1919 staat ook in andere bronnen. Over haar leven heb ik verder weinig kunnen vinden. Jammer, want ze ging met hem mee naar de andere kant van de wereld.

Voor hij naar Java vertrok, ging Kraemer naar Caïro. Hij wilde de moderne islam van dichtbij leren kennen. Volgens de Nederlandse

Wikipedia was hij ook drie maanden in Parijs en vier maanden in Caïro. Voor die precieze duur heb ik geen tweede bron gevonden.

Die volgorde zegt iets over hem. Eerst luisteren, dan spreken. Eerst begrijpen wat een ander gelooft, voordat je je eigen geloof uitlegt. Het zou zijn hele leven zo blijven.

IN DIENST VAN HET BIJBELGENOOTSCHAP

In 1922 kwam hij aan in Nederlands-Indië, nu Indonesië. Hij werkte er vijftien jaar, tot 1937, voor het Nederlandsch Bijbelgenootschap. Hij was taalkundige en adviseur. Een van zijn eerste taken was het werk aan de Javaanse Bijbel. Hij gaf ook advies aan zendelingen en kerken over taal, vertaling en hun werk.

Volgens het Indonesisch Bijbelgenootschap kwam hij aan in Batavia, nu Jakarta, en trok hij daarna naar Yogyakarta. In 1925 verhuisde hij naar Malang in Oost-Java. Daar bestudeerde hij hoe de Javaanse samenleving veranderde.

Het was de tijd van de koloniale overheid. Nederland bestuurde de archipel, en het gouvernement bepaalde waar zendelingen mochten werken en waar niet. Zending was beperkt tot bepaalde gebieden. Volgens de Engelse Wikipedia pleitte Kraemer ervoor dat zending in de hele archipel moest worden toegestaan, ook buiten de gebieden die het bestuur had aangewezen.

EEN VRIEND DIE MOSLIM BLEEF

Het Indonesisch Bijbelgenootschap vertelt over een vriendschap die je misschien niet zou verwachten. Kraemer raakte bevriend met Ahmad Dahlan, de oprichter van Muhammadiyah. Dat was en is een grote islamitische beweging in Indonesië. De twee mannen respecteerden elkaar, terwijl ze allebei bij hun eigen geloof bleven.

Dezelfde bron schrijft dat Kraemer vanaf het begin een diepe kloof zag tussen Nederlanders en Indonesiërs. Hij koos ervoor die kloof niet groter te maken. Voor deze vriendschap en deze houding heb ik alleen deze ene bron, al is het wel de organisatie die zijn bijbelwerk heeft voortgezet.

Ik vind dit een van de mooiste dingen uit zijn leven. Hij was overtuigd dat Christus uniek is. Hij schreef daar later een heel boek over. Maar hij kon aan tafel zitten met een man die dat niet geloofde, en hem een vriend noemen.

Kun jij dat? Vasthouden aan wat je gelooft, en tegelijk de ander echt kennen?

KERKEN DIE OP EIGEN BENEN MOESTEN STAAN

In Malang werkte Kraemer samen met de zendeling B.M. Schuurman aan een theologische school, Balewiyoto. Daar werden Javaanse christenen opgeleid, met aandacht voor hun eigen cultuur. Dat meldt het Indonesisch Bijbelgenootschap. Het noemt Kraemer ook iemand die de geboorte van zelfstandige Javaanse kerken heeft helpen voorbereiden, in Oost- en West-Java.

Uit die berichten komt het beeld van een man die wilde dat een kerk op Java een Javaanse kerk werd, met eigen leiders. Later schreef hij er een boek over, *From Mission Field to Independent Church*, van zendingsveld naar zelfstandige kerk. In 1934 was hij betrokken bij de oprichting van de Hogere Theologische School in Buitenzorg, nu Bogor. Die school verhuisde later naar Jakarta.

Ondertussen schreef hij. In 1928 en 1933 verschenen de twee delen van zijn studie over de islam. Na de onafhankelijkheid verbood de Indonesische regering dat werk, zo meldt een Amerikaans naslagwerk over zendingsgeschiedenis. Waarom precies, staat er niet bij.

ELF DOPELINGEN OP BALI

Op Bali speelde iets anders. Het Nederlandse bestuur wilde het eiland met zijn hindoeïstische cultuur zo veel mogelijk bewaren zoals het was. Een Amerikaanse kerkelijke website gebruikt daarvoor het woord museum. Zendelingen van buiten waren er niet welkom.

Toch kwam het evangelie op het eiland. De Chinese evangelist Tsang To Hang mocht onder de Chinese bevolking van Denpasar werken. Op 12 november 1931 werden de eerste Balinezen gedoopt, Pan Loting en elf van zijn volgelingen. Ze werden gedoopt door R.A. Jaffray, de leider van de Christian and Missionary Alliance, een Amerikaanse zendingsorganisatie. Een andere bron spreekt van elf dopelingen in 1931. Het begin van de Balinese kerk ligt dus bij Balinezen zelf en bij een Chinese prediker.

Het bestuur greep in. In 1933 werd Tsang van het eiland gezet. De jonge christenen bleven achter in een omgeving waar zending niet mocht.

Kraemer raakte bij deze strijd betrokken. In 1933 schreef hij een boek met de titel *De strijd over Bali en de zending*. In 1934 schreef hij een rapport over de stand van het christendom op Bali, dat ook in het Duits werd vertaald en in het archief van de Bazelse Zending ligt. Volgens een Amerikaanse bron werd hij gestuurd om de jonge kerk op Bali bij te staan, en duurde die band tot de Japanse bezetting in de Tweede Wereldoorlog. Hoe vaak en hoe lang hij er was, heb ik niet kunnen vaststellen.

De kleine kerk groeide ondanks alles. Volgens dezelfde Amerikaanse bron werden er tot 1935 nog tweeëntachtig mensen gedoopt, en waren er in 1955 vijfhonderdnegenenzeventig christelijke gezinnen op Bali. Die getallen komen uit kerkelijke kring en ik heb ze niet verder kunnen nagaan. Het grootste christelijke dorp van het eiland is vandaag Blimbingsari.

TAMBARAM, DECEMBER 1938

In 1937 keerde Kraemer terug naar Nederland. Hij werd hoogleraar in Leiden, in de geschiedenis en de fenomenologie van de godsdienst. Dat laatste woord betekent: beschrijven hoe godsdiensten eruitzien en werken, van binnenuit gezien.

Ondertussen werkte hij aan het boek voor Tambaram. De Internationale Zendingsraad had hem gevraagd het studiestuk te schrijven. Wat stond erin? Ik probeer het in gewone woorden te zeggen.

Je kunt andere godsdiensten zien als een soort voorbereiding op het christendom. Christus is dan de bekroning van wat hindoes, boeddhisten en moslims al zochten. Kraemer zag dat anders. Hij had jaren tussen moslims geleefd en hun geloof grondig bestudeerd. Hij had er respect voor. Maar hij geloofde dat het evangelie geen verlengde is van een menselijke zoektocht naar God. Het is God die naar de mens toekomt, in Jezus Christus. Er liep volgens hem dus geen rechte lijn van de godsdiensten naar Christus. Een Amerikaanse terugblik uit 1988 noemt dat zijn kerngedachte: het evangelie staat in discontinuïteit met alle andere godsdiensten. Hij was daarin beïnvloed door de Zwitserse theoloog Karl Barth.

Niet iedereen was het met hem eens. T.C. Chao, een Chinese theoloog uit Peking, sprak hem tegen. Volgens Chao woonde God ook in de schepping, en waren de Chinese wijzen geïnspireerd door dezelfde God die zich in Jezus had laten kennen. Het debat dat in Tambaram begon, is nooit helemaal opgehouden.

Het boek ging ook over Europa zelf. Kraemer keek met dezelfde scherpe blik naar het Westen als naar Azië. Hij zag een cultuur waarin bijna alle vaste waarden waren vervangen door de gedachte dat alles betrekkelijk is. Hij schreef ook dat geen mens het Koninkrijk van God kan bouwen, en evenmin een ideale samenleving. Een jaar nadat het boek verscheen, brak in Europa de Tweede

Wereldoorlog uit. Volgens hem moest de kerk tot op de bodem durven gaan in haar verzet tegen het kwaad in de wereld.

Wat in de discussie vaak wordt vergeten, staat ook in het boek. Kraemer schreef dat de kerk in de niet-christelijke wereld niet aan het eind van haar zendingswerk stond, “maar pas aan het begin” (vrij vertaald).

GIJZELAAR IN EIGEN LAND

In mei 1940 werd Nederland bezet. Kraemer werd door de Duitse bezetter geïnterneerd, van 1942 tot 1943. Dat staat in Engelstalige naslagwerken. Volgens de Nederlandse en Engelse Wikipedia zat hij in het gijzelaarskamp Sint-Michielsgestel, waar de bezetter vanaf mei 1942 vooraanstaande Nederlanders vasthield. Als vergelding voor verzet konden gijzelaars worden doodgeschoten. In augustus 1942 gebeurde dat met vijf van hen. Volgens dezelfde Wikipedia ontmoette Kraemer er onder anderen de hervormde predikant Koeno Gravemeijer en de theoloog Willem Banning. Voor de plaats en die ontmoetingen heb ik buiten Wikipedia geen bron gevonden.

Hij overleefde de oorlog.

Volgens de Nederlandse Wikipedia werkte hij na de oorlog mee aan de nieuwe kerkorde van 1951, waarin het apostolaat, het uitgaan naar de wereld, een plek kreeg vóór het belijden. Ook dat heb ik niet buiten Wikipedia kunnen controleren.

In 1947 promoveerde zijn enige promovendus in Leiden, Arend Theodoor van Leeuwen. Twaalf jaar later schreef die zijn biografie: *Hendrik Kraemer, dienaar der wereldkerk*.

EEN KASTEEL BIJ GENÈVE

In 1946 werd in het kasteel van Bossey een oecumenisch instituut geopend, dat bij de Wereldraad van Kerken zou horen. Het ligt tus-

sen de dorpen Bogis-Bossey en Céligny bij Genève. Kraemer werd de eerste directeur, volgens de meeste bronnen van 1948 tot 1955. De Nederlandse Wikipedia noemt 1947 als begin.

Hij was een leek, en hij bleef over leken nadenken: gewone gelovigen, zonder kerkelijk ambt. In 1958 schreef hij er een boek over, *A Theology of the Laity*, een theologie van de leek. Daarin staat het idee dat de kerk pas echt kerk wordt als ze er niet voor zichzelf is. Een kerk die alleen met zichzelf bezig is, vergeet waarvoor ze bestaat.

Voor een man die zelf nooit predikant was, voelt dat als een terugblik op zijn eigen leven. Hij had de Bijbel grotendeels zelf leren lezen. Hij had gewerkt als taalkundige, als adviseur, als docent. Niemand had hem een ambt gegeven.

LAATSTE JAREN

In 1955 nam hij afscheid van Bossey. Daarna was hij nog enige tijd gasthoogleraar aan Union Seminary in New York, volgens een Amerikaans naslagwerk van 1955 tot 1957. Hij bleef schrijven. In die jaren verschenen onder meer *Religion and the Christian Faith* (1956), het boek over de zelfstandige kerk (1958), *World Cultures and World Religions* (1960) en *Why Christianity of All Religions?* (1962). Die laatste titel vat de vraag van zijn leven samen: waarom juist Christus, tussen alle godsdiensten van de wereld?

Hij woonde zijn laatste jaren in Nederland. Op 11 november 1965 overleed hij in Driebergen, zevenenzeventig jaar oud.

Na zijn dood werd een instituut naar hem genoemd, het Hendrik Kraemer Instituut. Volgens de Nederlandse Wikipedia bestond het van 1971 tot 2012.

EXPECTAT RESURRECTIONEM

Ik heb lang gezocht naar woorden van Kraemer over zijn jeugd. Wat dacht de jongen in het Amsterdamse weeshuis toen hij besloot zending te worden? Ik heb ze niet gevonden. Misschien staan ze in de biografie van Van Leeuwen of in een archief. Voor dit hoofdstuk moest ik het doen met wat wel vaststaat.

Wat vaststaat, is genoeg om stil van te worden. Een kind zonder ouders werd een man die vijftien jaar lang voor het Bijbelgenootschap werkte, onder meer aan de Javaanse Bijbel. Een leek zonder titel in de kerk schreef het boek waar christenen uit zeventig landen over in gesprek gingen. Een man die in de oorlog gevangen had gezeten, werd de eerste directeur van een oecumenisch instituut.

Misschien ben jij ook iemand zonder ambt of titel. Misschien denk je dat het werk in Gods koninkrijk vooral bij dominees en voorgangers ligt. Kraemer heeft zijn hele leven het tegendeel laten zien.

Volgens het Indonesisch Bijbelgenootschap staan op zijn grafsteen twee Latijnse woorden: *Expectat resurrectionem*. Hij verwacht de opstanding. Na het weeshuis, Java, Bali, het kamp en Bossey staan die woorden boven de weesjongen uit Amsterdam.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 17 mei 1888 in Amsterdam; jong wees en opgegroeid in een hervormd weeshuis in Amsterdam; op zijn zestiende het besluit zending te worden; opleiding aan het Zendingshuis in Rotterdam (1905-1909); studie Javaans in Leiden bij Snouck Hurgronje en promotie in 1921 op een Javaanse primbon; huwelijk in 1919; werk voor het Nederlandsch Bijbelgenootschap in Nederlands-Indië (1922-1937); betrokkenheid bij de Hogere Theologische School (1934); betrokkenheid bij de jonge kerk op Bali (boek 1933, rapport 1934); de

eerste dopen op Bali in 1931 en de uitzetting van Tsang To Hang in 1933; hoogleraar in Leiden vanaf 1937; het studieboek voor Tambaram (december 1938, bijna vijfhonderd afgevaardigden); internering door de bezetter (1942-1943); eerste directeur van het Oecumenisch Instituut in Bossey; overlijden op 11 november 1965 in Driebergen.

Alleen uit de organisatie van zijn werk (Indonesisch Bijbelgenootschap): de leeftijden waarop zijn ouders stierven; de doop op zijn zestiende; de naam van zijn vrouw, Hyke van Gameren, en de huwelijksdatum; de woonplaatsen Yogyakarta en Malang; de vriendschap met Ahmad Dahlan; de school Balewiyoto met B.M. Schuurman; zijn rol bij de voorbereiding van de Javaanse kerken; de tekst op zijn grafsteen.

Onbevestigd: het advies van Adriani om in Leiden te gaan studeren; de maanden in Parijs; het gijzelaarskamp Sint-Michielsgestel als plaats van zijn internering en de ontmoetingen met Gravemeijer en Banning (alleen Wikipedia); zijn bijdrage aan de hervormde kerkorde van 1951; het bestaan van het Hendrik Kraemer Instituut van 1971 tot 2012; het verbod op zijn islamstudie na de onafhankelijkheid (één naslagwerk); de gegevens over het gasthoogleraarschap in New York (één naslagwerk); het precieze beginjaar in Bossey (1947 of 1948).

Duiding: of Kraemers kijk op de andere godsdiensten juist was, is een theologische vraag waar christenen sinds Tambaram verschillend over denken. Dit hoofdstuk beschrijft zijn standpunt en de kritiek erop, zonder daarover te beslissen.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Roxborough, "Kraemer, Hendrik"

2. Boston University School of Theology, History of Missiology, "Kraemer, Hendrik (1888-1965)" (naar J.A.B. Jongeneel)
3. Lembaga Alkitab Indonesia, "Hendrik Kraemer, being a bridging and encouraging layperson"
4. BiblicalTraining, "Hendrik Kraemer"
5. Bassam Michael Madany, "Hendrik Kraemer: A Great Missions Scholar" (2023)
6. S. Mark Helm, "Mission and Dialogue: 50 Years After Tambaram", Christian Century 1988 (via Religion Online)
7. Ministry Magazine, april 1939, "International Missionary Conference"
8. Leben, "The Church in Bali" (2016)
9. NOW! Bali, "A History of Christianity in Bali" (2023)
10. Basel Mission Archives, H. Kraemer, "Über den Stand des Christentums auf Bali" (1934)
11. Wikipedia (NL), "Hendrik Kraemer"
12. Wikipedia (EN), "Hendrik Kraemer"
13. Wikipedia (EN), "Kamp Sint-Michielsgestel"
14. Wikipedia (EN), "Ecumenical Institute of Bossey"

Caroline Gunning: tegen de zin in naar Soekaboemi

In 1927 woonden er in de tehuizen van de zending in Soekaboemi, een stad op West-Java die nu Sukabumi heet, 346 kinderen. Er was een kleuterhuis, een kinderkuis, een jongenshuis en een meisjeshuis. Bijna al die kinderen waren wees of halfwees. Ze waren Indo-Europees, zoals dat toen heette: van gemengde Europese en Indonesische afkomst. In de huizen werden ze verzorgd, en ze leerden er een vak.

De vrouw die de leiding had over al die huizen was eind dertig. Ze heette Caroline Gunning. Ze was als verpleegster naar Indië gegaan, tegen de zin van de Nederlandse zendingsleiding in. Later zou ze een Indonesische afdeling van de christelijke vrouwenorganisatie YWCA opzetten, de Japanse bezetting doorkomen in het vrouwenkamp Tjideng, en na de oorlog meer dan tien jaar meebesturen in de zending van de Nederlandse Hervormde Kerk.

Ik heb geen boek over haar gevonden. Wat we van haar weten, staat grotendeels in archiefbeschrijvingen: lijsten van dozen met brieven, verslagen en foto's. Dat maakt dit hoofdstuk korter en voorzichtiger dan andere. Ik vertel wat vaststaat, en ik zeg erbij waar het ophoudt.

Het begint in Zwolle.

EEN AKTE IN ZWOLLE

Op 1 augustus 1889 deed Johannes Hermanus Gunning in Zwolle aangifte van de geboorte van een dochter. Ze was de dag ervoor geboren, op 31 juli. In de akte staat haar naam als Carolina Henriette Constantia. In de archieven heet ze later Caroline. Haar vader was dertig en conrector aan het gymnasium. Haar moeder heette Cecilia van Eeghen.

Het was een familie waarin het geloof geen bijzaak was. Haar grootmoeder van vaderskant, Petronella Pierson, kwam uit een familie van het Réveil, de negentiende-eeuwse opwekkingsbeweging onder Nederlandse protestanten. Haar grootvader, de scheikundige J.W. Gunning, was volgens een biografie van zijn zoon ooit als assistent ontslagen vanwege zijn christelijke opvattingen. Een oudoom, J.H. Gunning, was theoloog.

En dan was er haar oom Jan Willem Gunning, een broer van haar vader. In 1897 werd hij directeur van het zendingshuis van het Nederlandsch Zendeling Genootschap. Hij en zijn vrouw zorgden daar voor de jonge mannen die zich voorbereidden op het werk als zendeling. Hij reisde twee keer naar Indië om het zendingswerk te bekijken, en hij zette zich in voor samenwerking tussen de Nederlandse zendingsorganisaties.

Caroline groeide dus op in een familie waarin over de zending gesproken werd. Of dat haar richting gaf, weten we niet uit haar eigen mond. Maar het was er.

“EEN STERK RELIGIEUS BESEF”

Over haar vader weten we het meest, en wat we van hem weten zegt iets over het huis waarin ze opgroeide. Johannes Hermanus

Gunning, bekend als J.H. Gunning Wzn., werd een van de eerste pedagogen van Nederland. In 1900 werd hij in Utrecht de eerste docent pedagogiek aan een Nederlandse universiteit. Later werd hij schoolinspecteur in Amsterdam en bijzonder hoogleraar in Utrecht.

In zijn gymnasiumjaren ontwaakte bij hem, zo schrijft zijn biograaf Ewald Mackay, “een sterk religieus besef”. Dat bleef. Hij was diaken in Utrecht en werkte in de armenzorg. Hij hoorde bij de ethische richting in de Hervormde Kerk, een stroming die geloof en het gewone leven bij elkaar wilde houden. Opvoeding was voor hem in de kern een morele zaak, geworteld in het christelijk geloof. Hij vond dat een kind als een uniek mens gezien moest worden.

Er is ook verdriet in die jaren. Kort voor 1900 studeerde haar vader twee jaar pedagogiek in Duitsland, aan de universiteit van Jena. Midden in die studietijd stierf onverwacht zijn vrouw, schrijft zijn biograaf. De kinderen werden ondergebracht bij zijn moeder en bij een vriendin. Hij hertrouwde later nog twee keer. De biografie noemt het jaartal en de naam van de vrouw niet. Hij was in 1882 met Cecilia van Eeghen getrouwd, dus vermoedelijk verloor Caroline toen haar moeder, als meisje van een jaar of tien. Zeker weten doe ik het niet.

Ik schrijf het hier op omdat het me opviel. Een meisje dat zelf een tijd buiten het eigen gezin werd opgevangen, werd later directrice van tehuizen voor kinderen zonder vader of moeder. Of zij dat verband zelf ooit legde, vertellen de bronnen niet.

EEN ALBUM VAN HET INDISCH HUIS

In het familiearchief van de Gunnings in het Nationaal Archief liggen twee kleine sporen uit haar jonge jaren. Het eerste is uit 1910. Het zijn foto's en stukken over Caroline en haar moeder, die mee liepen in een historische optocht, waarschijnlijk bij de intocht van

koningin Wilhelmina in Amsterdam. Misschien gaat het hier om haar stiefmoeder. De inventaris zegt het niet.

Het tweede spoor is uit 1913. Caroline bewaarde een fotoalbum van het "Indisch huis" op de tentoonstelling De vrouw, 1813-1913. Ze was toen drieëntwintig.

Waarom ze dat album bewaarde, weten we niet. Twee jaar later vertrok ze naar Indië.

TEGEN DE ZIN VAN DE ZENDINGSLEIDING

In 1915 ging Caroline Gunning als verpleegster naar Nederlands-Indië. Ze was midden twintig. Het archiefoverzicht van de zending vermeldt er één droge bijzin bij: ze ging "tegen de zin van de Nederlandse zendingsleiding".

Meer staat er niet. We weten niet wie er bezwaar had, of waarom. Ik ga het niet invullen. Wel valt op dat haar oom in die jaren een van de leiders van diezelfde Nederlandse zending was. Of hij tot de bezwaarden hoorde, zegt geen enkele bron.

Hoe weet je dat je moet gaan, als de mensen die erover gaan nee zeggen? Caroline heeft geen verslag nagelaten dat wij kunnen lezen over hoe zij die vraag beantwoordde. Haar daad zegt wel iets. Ze ging, en ze bleef haar hele leven trouw aan de zending die haar eerst niet wilde sturen.

Diezelfde zending zou haar ruim dertig jaar later aan haar eigen bestuurstafel zetten.

BATAVIA, 1915 TOT 1918

Haar eerste jaren bracht ze door in Batavia, nu Jakarta, de hoofdstad van de kolonie. Tot 1918 deed ze daar maatschappelijk werk, vooral voor het Genootschap voor In- en Uitwendige Zending.

Die naam vraagt om uitleg. Met inwendige zending bedoelden protestanten het werk onder mensen die wel gedoopt waren maar buiten de kerk leefden, vaak in armoede. Uitwendige zending was het werk onder mensen die het evangelie nog niet kenden. Dit genootschap droeg beide woorden in zijn naam. Het zou later ook de tehuizen in Soekaboemi beheren.

Vanaf haar vertrek schreef haar vader haar brieven. Ze liggen nog in het Nationaal Archief, in vier pakken, van 1915 tot 1938. Er is ook een ongesorteerde stapel inkomende brieven en kopieën van wat zij zelf schreef, deels bedoeld als rondzendbrief voor de familie. In die brieven is haar eigen stem bewaard. Ik heb ze niet kunnen lezen. Wie ooit een volledig portret van haar maakt, zal daar moeten beginnen.

Uit de inventaris blijkt ook dat ze zich in Batavia bezighield met voorstellen voor een school voor meisjes en vrouwen. Al vroeg dacht ze dus verder dan de ziekenzorg.

TWEE JAAR TERUG

Van 1919 tot 1921 was Caroline met ziekteverlof in Nederland. Waaraan ze leed, staat nergens.

Belangrijker is wat ze na die twee jaar deed. Ze ging terug.

HET MEISJESHUIS IN SOEKABOEMI

In 1921 werd Caroline hoofd van het meisjeshuis van het genootschap in Soekaboemi. In 1924 maakte ze een tocht naar de Gede, een vulkaan op West-Java, en het reisverslag ligt nog in haar archief. Het is een van de weinige dingen uit die jaren die meer laten zien dan haar functie.

Het meisjeshuis was een van de vier huizen die samen de Soekaboemi Opvoedings Gestichten vormden, de opvoedingsinstellingen

van het genootschap. In 1923 werd zij directrice van het geheel. Ze was nog geen vijftig.

Om dat werk te begrijpen, moet je iets weten van de kolonie in die jaren. Vanaf 1892 ontstonden in Nederlands-Indië tehuisen waar kinderen werden opgevangen en heropgevoed. De bekendste was die van de zendeling Johannes van der Steur in Magelang. Historica Annelieke Dirks promoveerde in 2011 in Leiden op deze instellingen. Volgens haar onderzoek richtte Van der Steur zich vooral op Indo-Europese kinderen, die in de ogen van tijdgenoten het gevaar liepen te Indisch te worden. Later begon de overheid eigen tehuisen, vooral voor islamitische kinderen.

Het is goed om die dubbele kant te noemen. De zorg was echt. De kinderen kregen een dak, eten, onderwijs en een vak. En die zorg stond ook in een koloniale orde die bepaalde wie bovenaan stond en wie niet. Caroline werkte binnen die orde. Hoe zij er zelf over dacht, weten we niet. Ik laat het oordeel aan jou.

346 KINDEREN

In 1927 woonden er 346 kinderen in de Soekaboemi-huizen. Bijna allemaal hadden ze een of beide ouders verloren. Ze werden verzorgd en kregen een vakopleiding, zodat ze later voor zichzelf konden zorgen.

Achter dat getal zitten kleuters, schoolkinderen, jongens en meisjes die een vak leerden. Hun namen ken ik niet. Ze staan misschien in de stukken over de opvoedingsgestichten die Caroline bewaarde, uit de jaren 1926 tot 1934.

Wat deed een directrice daar precies? De bronnen zijn er kort over. Ze gaf leiding aan de vier huizen, en ze zat in het bestuur van de opvoedingsgestichten van het genootschap. Uit haar archief blijkt

dat ze ruim twintig jaar bij de vergaderingen en bestuurszaken van het genootschap betrokken bleef, van 1918 tot 1939.

Eind 1927 hield haar directeurschap op. Een nieuwe opdracht lag al klaar.

EEN OPDRACHT VAN DE FEDERATIE

Tijdens haar tweede verlof in Nederland, in 1928 en 1929, kreeg Caroline een opdracht van de Christen Jonge Vrouwen Federatie, de Nederlandse beweging die bij de YWCA hoorde. De YWCA is de wereldwijde christelijke organisatie voor jonge vrouwen. De federatie vroeg haar een Indonesische afdeling op te zetten.

Van 1929 tot 1935 zat ze in het bestuur van de federatie. Over hoe die eerste Indonesische afdeling eruitzag, wie er lid van werden en hoe groot ze was, heb ik geen bron gevonden. Wel staat vast dat de Indonesische YWCA na de Tweede Wereldoorlog verdween, en dat ze in 2001 opnieuw werd opgericht.

Uit dezelfde jaren zijn er artikelen van haar over Sumatra, uit 1934. In 1937 en 1938 schreef ze in het tijdschrift van het Verbond der Verenigingen Pro Juventute in Nederlands-Indië, een verbond van verenigingen die zich om de jeugd bekommerden. Dirks behandelt Pro Juventute in haar onderzoek naar jeugdcriminaliteit in de kolonie. Ook hier bleef Caroline dicht bij haar onderwerp: jonge mensen die tussen wal en schip dreigden te raken.

ACHTER DE OMHEINING VAN TJIDENG

In maart 1942 bezette Japan Nederlands-Indië. Europese burgers werden in de jaren daarna in kampen opgesloten. Caroline Gunning kwam terecht in Tjideng, in Batavia.

Tjideng was een woonwijk die de Japanners hadden omgevormd tot een kamp voor Nederlandse vrouwen en kinderen. Overlevenden

vertelden in 2025 aan het Financieele Dagblad hoe het er was. Gezinnen leefden in een kamer van ongeveer drie bij zeven meter, soms met negen mensen. In 1945 zaten er meer dan tienduizend mensen in het kamp. Er was honger, en veel vrouwen stierven. Kampcommandant Kenichi Sone werd na de oorlog vanwege zijn wreedheid geëxecuteerd.

Wanneer Caroline in het kamp kwam, hoe lang ze er zat en hoe ze het doorstond, weet ik niet. Ze was in 1945 zesenvijftig. In Het Utrechts Archief liggen brieven over haar internering. Ook die heb ik niet gelezen. Daarom vertel ik niet wat ze in het kamp deed, hoe graag ik dat ook zou willen.

Wel weet ik dat ze het overleefde. En dat ze niet ophield met het werk dat ze in 1915 begonnen was.

AAN DE VERGADERING VAN DE ZENDING

Na de oorlog keerde Caroline terug naar Nederland. Daar werd ze een van de vicevoorzitters van het moderamen, het dagelijks bestuur, van de Verenigde Nederlandse Zendingscorporaties, het samenwerkingsverband van Nederlandse zendingsorganisaties. Haar oom had zich decennia eerder voor zulke samenwerking ingezet.

Van 1951 tot 1962 was ze vicevoorzitter van de Raad voor de Zending van de Nederlandse Hervormde Kerk, de raad die het zendingswerk van die kerk leidde. Ze was toen tussen de eenenzestig en de drieënzeventig jaar oud.

De vrouw die in 1915 tegen de zin van de zendingsleiding vertrok, zat nu zelf in die leiding. Er staat nergens dat ze daar iets over zei. Het archief bewaart wel kleine dingen uit deze jaren: linten, emblemen en foto's van conferenties in Lunteren.

Waarom deed ze dit werk, een heel leven lang? Ik wilde in dit hoofdstuk haar eigen woorden over haar geloof laten horen. Ik heb ze niet gevonden. Wat ik wel zie, is een leven dat zich vanaf haar twintigste jaren tot op hoge leeftijd afspeelde binnen christelijke organisaties: een zendingsgenootschap, een christelijke vrouwenbeweging, de raad voor de zending van haar kerk. Ze groeide op bij een vader die geloof en zorg voor arme mensen bij elkaar hield. Meer durf ik niet te zeggen. De rest staat in haar brieven.

Niet iedereen liet een getuigenis na. Sommige mensen lieten een levenslang spoor van werk na, en dat moeten wij dan leren lezen.

EEN BRIEF OVER DE JULIANASCHOOL

Tussen de stukken uit haar latere jaren in Het Utrechts Archief zit een kleine correspondentie die me raakt. Van 1950 tot 1952 schreef Caroline met een vrouw die in de archiefbeschrijving mevrouw Soeretna heet. Het ging over de Julianaschool in Sukabumi.

Indonesië was toen al onafhankelijk. Caroline woonde in Nederland en was over de zestig. Ze hield contact met de stad waar ze ooit honderden kinderen zag opgroeien. Wat ze elkaar schreven, weet ik niet. Alleen dat de lijn niet brak.

Er zijn ook brieven met andere vrouwen uit het zendingswerk. Ze lopen door tot 1977. Caroline was toen achtentachtig.

Caroline Henriëtte Constance Gunning overleed in 1988, in het jaar waarin ze negenennegentig zou worden. Waar en op welke dag, heb ik niet kunnen vinden.

Misschien ken jij ook zulke mensen. Ze stonden nooit op een podium. Hun naam staat op een inventarislijst, achter een nummer. In een archief in Utrecht ligt een map met brieven over een school in Sukabumi, uit de jaren vijftig, met haar naam erop.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (officiële akte en archiefbeschrijvingen): geboorte op 31 juli 1889 in Zwolle als dochter van J.H. Gunning en Cecilia van Eeghen; vertrek naar Indië in 1915 als verpleegster, tegen de zin van de Nederlandse zendingsleiding; maatschappelijk werk in Batavia tot 1918, vooral voor het Genootschap voor In- en Uitwendige Zending; ziekteverlof 1919-1921; hoofd van het meisjeshuis in Soekaboemi vanaf 1921; directrice van de Soekaboemi Opvoedings Gestichten van 1923 tot eind 1927; 346 leerlingen in 1927, vrijwel allen Indo-Europese wezen en halfwezen; opdracht van de Christen Jonge Vrouwen Federatie in 1928-1929 voor een Indonesische afdeling van de YWCA; internering in Tjideng; vicevoorzitter van de Raad voor de Zending van 1951 tot 1962; correspondentie over de Julianaschool in Sukabumi (1950-1952); overlijden in 1988. Let op: de meeste van deze punten staan in één bron, het Huygens Repertorium, dat zich baseert op de archiefinventaris van de Raad voor de Zending. De inventaris van het Nationaal Archief bevestigt het bestaan van brieven en verslagen over dezelfde periodes.

Uit de biografie van haar vader: zijn geloof en diakenschap; de afkomst van zijn moeder uit een Réveil-familie; de dood van zijn vrouw tijdens zijn studie in Jena.

Onbevestigd: of het Cecilia van Eeghen was die kort voor 1900 overleed, en in welk jaar precies; waarom de zendingsleiding tegen haar vertrek was; de aard van haar ziekte; hoe de eerste Indonesische YWCA-afdeling eruitzag; wanneer en hoe lang ze in Tjideng zat; datum en plaats van haar overlijden.

Duiding: haar christelijke motivatie blijkt uit haar levenslange werk binnen kerk en zending en uit het gezin waarin ze opgroeide. Eigen uitspraken over haar geloof heb ik online niet gevonden. Die

staan vermoedelijk in haar brieven in het Nationaal Archief en Het Utrechts Archief.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Huygens ING, Repertorium van Nederlandse zendings- en missie-archieven, "Gunning, Caroline Henriëtte Constance"
2. Nationaal Archief, inventaris familiearchief Gunning (2.21.205.28)
3. Open Archieven, geboorteakte Zwolle 1889, nr. 555
4. Ewald Mackay, "Johannes Hermanus Gunning Wzn. (1859-1951)", Compendium Christelijk Leraarschap, Driestar hogeschool
5. Huygens ING, Repertorium, "Gunning, Jan Willem" (1862-1923)
6. Universiteit Leiden, "Indische kinderen om verschillende redenen heropgevoed" (2011)
7. Financieele Dagblad, 28 juni 2025, over kamp Tjideng (via tjidengkamp.nl)

Riek Luinenburg-Pelle: de bruid zonder bruidegom

Op 3 december 1921 trouwde Hendrika Johanna Pelle in Eibergen. Ze was zesentwintig. Haar bruidegom, Otto Luinenburg, was er niet bij. Hij zat aan de andere kant van de wereld, op Java. In de huwelijksakte staat hij als planter van tweeëntwintig, geboren in Modjowarno, zoon van een zendeling. Volgens het familiearchief van de Luinenburgs stond op die dag een ander in zijn plaats: Frans Demmenie, de man bij wie Otto in Rotterdam was opgegroeid. Hij had een volmacht. Een huwelijk met de handschoen, heette dat.

Daarna reisde Riek, zoals iedereen haar noemde, haar man achterna naar Nederlands-Indië. Op één verlof na zou ze daar de rest van haar leven wonen. Ze kreeg zeven kinderen en verloor er een. Vanaf 1928 woonde ze in Modjowarno in Oost-Java, waar haar man de administratie van het zendingsziekenhuis deed. En in 1943, tijdens de Japanse bezetting, werd ze gearresteerd en gedood.

Ik moet er meteen eerlijk bij zeggen hoe weinig we van haar weten. Er zijn geen brieven van haar bewaard die ik heb kunnen inzien. Geen dagboek, geen preek, geen getuigenis in haar eigen woorden. Bijna alles wat hier volgt komt uit een paar aktes, uit een zorgvuldig

artikel op de website Gaasterland in WO2 dat steunt op het archief van haar schoonfamilie, en uit wat bekend is over de plaatsen waar ze leefde. Dit hoofdstuk is daarom korter dan de andere. Ik vul de gaten niet op.

Het begon in de Achterhoek.

EEN LANDBOUWERSDOCHTER UIT EIBERGEN

Hendrika Johanna Pelle werd geboren op 3 januari 1895 in Eibergen. De volgende dag deed haar vader aangifte. Hij heette Hendrik Flores Pelle, was drieënveertig jaar oud en landbouwer. Haar moeder, Hendrika Johanna Groters, had geen beroep. Het meisje kreeg de beide voornamen van haar moeder.

Het artikel van Gaasterland in WO2 noemt Riek een schippersdochter. De geboorteakte zegt iets anders: landbouwer. Misschien had haar vader in zijn leven meer dan één werk. Misschien klopt een van beide niet. Ik heb het niet kunnen uitzoeken, dus laat ik het hier open.

Over haar jeugd, haar school en haar kerk zwijgen de bronnen.

EEN PATIËNT IN REKKEN

Wat we wel weten, is dat Riek verpleegster werd. Waar ze haar opleiding volgde, staat nergens. Ze werkte in Rekken, een dorp vlak bij Eibergen, tegen de Duitse grens.

Daar werd, een paar jaar voor haar huwelijk, een jongeman opgenomen met een zwakke gezondheid. Otto Luinenburg was in 1899 geboren in Modjowarno, waar zijn vader Siebolt als zendeling werkte. Vanaf 1909 groeide hij op in Rotterdam, bij familie. In 1918 stierf zijn moeder, Johanna Geertruida Berg, aan de Spaanse griep. Otto had een tuinbouwopleiding gedaan. In Rekken kwam hij voor on-

derzoek en behandeling, zo vertelt het familiearchief. Zo leerde hij de verpleegster Riek Pelle kennen.

In 1920 vertrok Otto met zijn vader naar Java. Hij diende daar een tijd bij het KNIL, het koloniale leger van Nederlands-Indië, en volgde een cursus boekhouden. Riek bleef achter in Eibergen. Een jaar later trouwden ze, hij op Java en zij in de Achterhoek, met een volmacht als brug.

Opvallend detail: in de huwelijksakte van 1921 staat bij Riek geen beroep. Of ze toen gestopt was met verplegen, of dat het gewoon niet werd opgeschreven, weten we niet.

VIER DAGEN

Hoe en wanneer Riek naar Java reisde, staat niet in de bronnen die ik vond. Otto werkte toen als planter en later als kantoorbediende op een theeplantage bij Bandoeng, in West-Java.

Het eerste wat het familiearchief over hun leven samen vertelt, is een verdriet. Riek kreeg malaria terwijl ze zwanger was. Het kindje werd geboren en stierf vier dagen later. Een naam of een datum staat er niet bij. Uit de volgorde van de kinderen kun je opmaken dat het tussen 1922 en 1924 gebeurde.

Daarna kwamen er twee zonen in Bandoeng: Siebolt Frans in 1924 en Johan Floris in 1926. Otto werd in die jaren ook administrateur van de Centrale Commissie voor Zendingsscholen. De zending kwam steeds dichterbij. Van 1 juli 1927 tot 1 mei 1928 was hij tijdelijk onderdirecteur van de landbouwschool in Klakah, in Oost-Java.

Op 1 mei 1928 werd hij administrateur van het zendingsziekenhuis in Modjowarno. Voor Otto was het een terugkeer naar zijn geboortedorp. Voor Riek was het een nieuwe plek.

EEN DORP DAT JAVANEN ZELF UIT HET BOS KAPTEN

Modjowarno, nu Mojowarno, ligt bij Jombang in Oost-Java. Nederlanders hebben het niet gesticht. Volgens The Jakarta Post begon het met Ditotruno, een volgeling van de Javaanse prins Diponegoro. Hij kapte met zijn mensen een stuk bos open en liet zich dopen. Als Kiai Abisai Ditotruno bouwde hij er een dorp. Ook Coenraad Laurens Coolen speelde een rol, een christen van Russische en Javaanse afkomst die bosopzichter was geweest en samen met Ditotruno bos ontgon.

De zendeling Jelle Eeltjes Jellesma begon een school om Javaanse evangelisten op te leiden. Paulus Tosari werd de eerste predikant uit eigen kring die er werd bevestigd, dat wil zeggen officieel in het ambt werd gezet. In 1879 werd de eerste steen gelegd voor een grote kerk. Christenen uit het dorp verkochten er hun rijstvelden voor, en er kwam ook geld van de gouverneur-generaal. In 1881 ging de kerk open, met een gamelan en Bijbelteksten in het Javaans.

Naast die kerk groeide een ziekenhuis. Indonesische historici die de geschiedenis van het zendingsziekenhuis van 1894 tot 1942 onderzochten, schrijven dat het Westerse geneeskunde naast de traditionele genezers bracht en dat er paramedisch personeel werd opgeleid. Van 1896 tot 1933 werkte er zendingsarts Hubertus Bervoets. In de jaren dat Riek er woonde, kwamen daar mensen bij als dokter Walter Dake en verpleegkundige Egbertje Brouwer, die van 1928 tot 1954 in Modjowarno werkte.

Het was ook een ziekenhuis in een kolonie, in een land dat door Nederland werd bestuurd. De artsen en leidinggevenden die het repertorium van zendingswerkers voor Modjowarno noemt, waren Nederlanders.

ROND 1935, EEN DOOPDIENST

Wat deed Riek in Modjowarno? Ik had gehoopt het te vinden. Op de lijst van de herbegravenis in 1949 staat achter haar naam: verpleegster. Maar geen enkele bron die ik las, zegt dat ze in het ziekenhuis van Modjowarno meewerkte. Het kan zijn. Het kan ook zijn dat ze haar handen vol had aan een gezin dat steeds groter werd. Ik weet het niet.

Wel kwamen er drie kinderen bij in Modjowarno: Otto Marius in 1930, Johanna Margaretha in 1932 en Willem Floris in 1933.

En er is een foto. Hij werd rond 1935 gemaakt bij een doopdienst van de kerk in Modjowarno. Dokter J. Lodder staat erop met zijn twee dochttertjes. Otto heeft de kleine Willem Floris op zijn arm. Riek staat ernaast, met Johanna Margaretha die al zelf kan staan.

Het is het enige beeld dat ik van haar heb. Een moeder van veertig bij een doopdienst in een Javaanse kerk, met een kind aan haar hand. Meer zegt de foto niet. Wie er die dag gedoopt werd, staat er niet bij.

VERLOF, EN TWEE JONGENS DIE ACHTERBLEVEN

In mei 1936 vertrok Riek met de kinderen met verlof naar Nederland. Otto kwam in oktober. Hij deed in die tijd promotiewerk voor de zending. Hij schreef een boek, *Onze Zendingsvelden*, met tekeningen van oud-zendeling Albert de Neef.

Op 13 augustus 1937 werd in Voorschoten hun jongste geboren, Rudolf.

In juni 1938 ging het gezin terug naar Java. Niet allemaal. Siebolt en John, toen ongeveer veertien en twaalf, bleven achter in Nederland om verder te leren. Ze gingen naar een jongensinternaat in Utrecht. Riek nam vier kinderen mee terug. Voor zover bekend heeft ze haar oudste zonen niet meer gezien.

Heb jij ooit een kind uitgezwaard, en geweten dat het jaren zou duren voor je het terugzag? Riek deed het in 1938. Niemand kon toen weten dat het voorgoed was.

22 JULI 2602

In maart 1942 gaf het Nederlandse leger op Java zich over aan Japan. De bezetter begon de Europeanen op te sluiten in kampen. Otto bleef eerst in Modjowarno. Hij hoorde bij de laatste groep Europese mannen die nog vrij waren.

Op 22 juli 1942 werd hij weggehaald. Die dag schreven ds. Hildering en dokter Dake een brief. De Japanners gebruikten hun eigen jaartelling, en zo staat de brief gedateerd: 22 juli 2602. Ze wezen erop dat Otto administrateur van het ziekenhuis was en secretaris van de zendingsconferentie, en dat zijn internering het zendingswerk ernstig zou schaden. Het hielp niet.

Otto ging naar Kesilir. Dat was een kamp aan de zuidkust van Oost-Java, bijna op de oostpunt van het eiland. Volgens de documentatie over de Japanse burgerkampen wilde de Japanse legerleiding er een grote landbouwkolonie maken. Zo'n drieduizend mannen werkten er vijftien maanden op een terrein van veertig vierkante kilometer, omheind met prikkeldraad. Het project mislukte.

Riek bleef met de vier kinderen achter. Wat ze in die maanden deed, staat nergens.

EEN KAART MET TWEE NAMEN

Hier wordt het verhaal moeilijk, en ik wil voorzichtig zijn.

De familie vermoedde later dat Otto al vóór zijn internering bij het verzet betrokken was. Thuis werd daar nooit over gepraat. Het artikel van Gaasterland in WO2 toont een kaart van Java met verzetsgroepen. Bij Bondowoso staat een guerrillagroep met twee

namen: Luinenburg en zuster Klusman. Waar die kaart vandaan komt, wordt niet vermeld.

Zuster Klusman was Leonora Henriëtte Klusman, geboren op 2 maart 1901 in Semarang. Ze was verpleegster. In het artikel heet ze ook zendingszuster Noortje Klusman.

In Kesilir werd een verzetsgroep verraden, zo staat het in het familiearchief. In april 1943 werden volgens de kampdocumentatie achten-dertig mannen uit Kesilir overgebracht naar de Kempeitai in Bondowoso. De Kempeitai was de Japanse militaire politie, gevreesd om haar verhoren. Die mannen werden later geëxecuteerd.

Of Otto werkelijk in het verzet zat, en wat Riek daarvan wist of deed, kan ik niet vaststellen. Er is geen proces bekend, geen vonnis, geen verklaring van haarzelf. Wat vaststaat, is wat er daarna met hen gebeurde.

ZONDAG 4 APRIL 1943

Otto werd door de Kempeitai verhoord en gemarteld. Hij stierf op zondag 4 april 1943 in het ziekenhuis van Bondowoso.

Het familiearchief bewaart wat er kort voor zijn dood gebeurde. Een Javaanse verpleger hoorde hem iets zeggen, in het Javaans. Hij zou nu gauw in het huis van zijn Vader zijn, zei Otto. De verpleger waarschuwde een Ambonese predikant. De namen van die twee mannen zijn niet bewaard gebleven. Dankzij hen zijn zijn laatste woorden doorgegeven.

Of Riek wist dat haar man stervende was, staat nergens. Kort daarna was ze zelf gevangene.

JEMBER

Over de datum van haar arrestatie geeft het artikel twee versies. Volgens de ene werden Riek en Leonora Klusman op 8 april 1943 opgepakt. Volgens de andere gebeurde het eind april, toen in de streek zesentachtig mensen werden gearresteerd en naar de Kempeitai in Jember gebracht. De verdenking was sabotage, in verband met een geallieerde landing op Java die de Japanners verwachtten.

Getuigen vertelden na de oorlog dat Riek eerst vastzat in het politiebureau aan de Djalan Sekolahhan in Jember. Op 13 mei 1943 werd ze overgebracht naar het Birnie-kamp. Ds. Siebold van der Linden zat in diezelfde tijd in Jember gevangen. Hij vertelde later over de mishandelingen die hij daar hoorde. Wat er met Riek zelf gebeurde in die weken, weten we niet. Ik schrijf er niet meer over dan dat.

Haar vier kinderen thuis werden opgevangen door het gezin van ds. Hilderling, de predikant die in juli 1942 nog voor haar man had gepleit.

DRIE DATA OP EEN GRAF

Riek werd gedood. Over het hoe en wanneer zijn de bronnen het niet eens.

Volgens het familiearchief werden zij en Leonora Klusman op 23 mei 1943 onthoofd, samen met veertig mannen uit Kesilir, in de djatibossen bij Banjoewangi, nu Banyuwangi, op de oostpunt van Java. Djati is teak.

Op het eerste grafteken stond iets anders: geëxecuteerd te Tasnan, juli 1943. Later is de datum op haar graf veranderd in 23 mei 1943. Voor Leonora Klusman geeft de registratie van de Oorlogsgravenstichting, zoals overgenomen door TracesOfWar, weer een andere datum: 6 juni 1943, te Tasnan.

Drie data dus, en twee plaatsnamen. De kampdocumentatie spreekt van achtendertig mannen, het familiearchief van veertig. Ik kan het verschil niet oplossen. Wat overeind blijft: in het voorjaar van 1943 werden in Oost-Java twee verpleegsters samen met tientallen mannen door de Japanse bezetter gedood, zonder dat er een proces bekend is. Riek was achtenveertig.

VIER WEZEN LUINENBURG

De oorlog duurde nog ruim twee jaar. De vier jongste kinderen bleven bij de familie Hildering. In november 1945 waren ze in het Irenekamp in Singapore.

Op 22 november 1945 stuurde ds. Hildering een telegram naar het zendingsbureau in Oegstgeest. Het bericht was in het Engels: "Family complete with four orphans Luinenburg save Irenekamp Singapore." Het eindigde met de vraag om de familie in te lichten.

Een volledig gezin, met vier wezen erbij. Zo vatte een predikant in een paar woorden samen wat zijn gezin sinds 1943 had gedragen. Otto Marius, Johanna Margaretha, Willem Floris en Rudolf waren toen ongeveer vijftien, dertien, twaalf en acht.

In Nederland zaten hun broers Siebolt en John.

Ik zocht naar wat Riek zelf geloofde. Ik vond het niet. Haar woorden zijn verloren gegaan. Wat er is, zijn haar daden, voor zover die bekend zijn: ze trouwde een zendelingszoon zonder dat hij erbij kon zijn, ze volgde hem naar Java, ze begroef daar een kind, ze bracht er zes groot, en ze liet er twee achter in Nederland om zelf terug te gaan naar Modjowarno. Misschien is dat genoeg om iets te zeggen. Wat ze in de cel in Jember bad, als ze bad, weet alleen God.

ANTJOL, 15 OKTOBER 1949

Zes jaar na haar dood werd Riek opnieuw begraven. Op 15 oktober 1949 kreeg ze met militaire eer een graf op het Ereveld Antjol in Jakarta, toen nog Batavia. Leonora Klusman werd die dag ook daar begraven. Op de lijst van die herbegrafenis staat achter haar naam het beroep waarmee het verhaal in Rekken begon: verpleegster.

Antjol ligt aan de kust van Jakarta. Daar staat een graf met een datum die later is veranderd, voor een vrouw uit Eibergen die in 1921 met de handschoen trouwde en in 1943 niet meer thuiskwam.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 3 januari 1895 in Eibergen als dochter van Hendrik Flores Pelle en Hendrika Johanna Groters (geboorteakte); huwelijk op 3 december 1921 in Eibergen met Otto Luinenburg, geboren in Modjowarno, zoon van zendeling Siebolt Luinenburg (huwelijksakte en familiearchief); de geschiedenis van het christelijke dorp Modjowarno en zijn ziekenhuis; de artsen en verpleegkundigen die er werkten; het kamp Kesilir en de overbrenging van mannen uit Kesilir naar de Kempeitai in april 1943; de dood van Leonora Klusman in 1943 en haar graf op Antjol.

Alleen uit het familiearchief (via Gaasterland in WO2): Rieks werk als verpleegster in Rekken en de kennismaking met Otto daar; het huwelijk met volmacht; het eerste kind dat aan malaria stierf; de geboortejaren en plaatsen van de zes andere kinderen; het verlof van 1936 tot 1938; Otto's internering op 22 juli 1942 en de brief van Hildering en Dake; Otto's dood op 4 april 1943 en zijn laatste woorden; Rieks arrestatie, haar gevangenschap in Jember en het Birnie-kamp; de executie op 23 mei 1943 bij Banjoewangi; het telegram van november 1945; de herbegrafenis op 15 oktober 1949.

Onbevestigd: of Riek een schippersdochter was (de geboorteakte noemt haar vader landbouwer); of ze in het ziekenhuis van Modjowarno als verpleegster werkte; of Otto en Riek werkelijk bij het verzet hoorden (de verzetskaart heeft geen bronvermelding); de datum van haar arrestatie (8 april of eind april 1943); de datum en plaats van haar dood (23 mei 1943 bij Banjoewangi, juli 1943 te Tasnan, of de datum 6 juni 1943 die voor Leonora Klusman geregistreerd staat); het aantal mannen dat met hen stierf (38 of 40).

Duiding: over Rieks eigen geloof en haar betrokkenheid bij het zendingswerk zijn geen bronnen in haar eigen woorden gevonden. Wie meer wil weten, kan zoeken in het archief van de Raad voor de Zending (Het Utrechts Archief), in het familiearchief Luinenburg en bij de Oorlogsgravenstichting.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Gaasterland in WO2, "Otto Luinenburg en Hendrika J. Luinenburg-Pelle"
2. Open Archieven, Gelders Archief, geboorteakte Hendrika Johanna Pelle, Eibergen 1895
3. Open Archieven, Gelders Archief, huwelijksakte Luinenburg en Pelle, Eibergen 1921
4. Huygens Instituut, Repertorium zending en missie, bijlage 2
5. TracesOfWar, Leonora Henriëtte Klusman
6. Japanse burgerkampen, Kesilir
7. Kusuma en Hudiyanto, "Rumah sakit Zending Mojowarno di Jombang 1894-1942" (2024)
8. The Jakarta Post, 19 december 2014, "In santri country, a long-standing church thrives"

Truus Lemmens: mama aan de Kashmir Road

Op een zaterdagavond in december 2004 werd in Karachi een nieuw gebouw geopend. Het stond aan de Kashmir Road, naast een oud huis dat te klein was geworden. Er woonden bijna honderdvijftig mensen in dat oude huis: kinderen en volwassenen met een verstandelijke of lichamelijke beperking, veel van hen ooit door hun familie achtergelaten. Nu kregen ze ruime, lichte kamers, veel badkamers en een grote tuin, verdeeld over drie lagen.

De Pakistaanse krant Dawn schreef er een verslag over. De bewoners zongen en dansten voor de gasten. Een van de jonge vrouwen danste op een volkslied uit Beloetsjistan en kreeg een lang applaus. De man die het gebouw opende, was een Nederlander: Paul Litjens, oud-international van het Nederlands hockeyteam. De Koninklijke Nederlandse Hockey Bond had bij zijn honderdjarig bestaan geld ingezameld voor deze vleugel. Grond en gebouw kostten samen ongeveer een half miljoen euro.

Er was ook een man van een Nederlandse stichting met een opvallende naam: Stichting Thuisfront Zuster Lemmens. Hij heette Harry Buitink. Hij vertelde de krant over de vrouw naar wie zijn stichting genoemd was. Ze was dit werk begonnen op een leeftijd waarop de

meeste mensen met pensioen gaan, zei hij. En ze had er altijd op vertrouwd dat God zou helpen.

Die vrouw was er zelf niet meer bij. Ze was vier jaar eerder gestorven. In Karachi heette ze Sister Gertrude. De bewoners noemden haar mama. In Venray, waar ze in 1914 geboren werd, heette ze Gertruda Lemmens, met als roepnaam Truus.

Het nieuwe gebouw was haar droom geweest, vertelde haar opvolgster op die avond. Het huis zelf was in 1969 begonnen met een paar kamers op de begane grond.

AKTE 114

De geboorteakte ligt nog in het gemeentearchief van Venray. Op 3 juli 1914 deed Renier Lemmens aangifte van de geboorte van een dochter, twee dagen eerder, op 1 juli. Ze kreeg de namen Gertruda Maria Johanna. Haar moeder heette Lamberdina Poels. Twee mannen tekenden als getuige. Het is akte nummer 114 in het register van dat jaar.

Op verschillende Engelstalige websites staat dat ze op 14 juli geboren is. De akte zegt 1 juli. Ik ga uit van de akte.

Haar ouders waren allebei in Venray geboren. Ze trouwden er op 11 april 1902. Renier was zevenentwintig, Lamberdina drieëntwintig. Volgens een Engelstalige levensschets was haar vader bedrijfsleider van een fabriek. Een tweede bron daarvoor heb ik niet gevonden.

Het was een katholiek gezin, en een groot gezin. Venray was in die jaren een katholiek dorp in Noord-Limburg, met een college van de minderbroeders. Zo heten de franciscanen in Nederland: een orde van mannen die leven naar het voorbeeld van Franciscus van Assisi, in armoede en dienstbaarheid. Op dat college ging haar oudere broer naar school.

Gertruda werd Truus genoemd. Zo staat ze in elk geval in de Engelstalige encyclopedie. Hoe ze opgroeide, wat ze leerde en welk werk ze deed voor haar vijftiengste, weet ik niet. Daarover heb ik geen bron gevonden.

DE BROER DIE NAAR SIND VERTROK

Haar broer was tien jaar ouder. Hij werd op 24 mei 1904 in Venray geboren. Op 7 september 1922 trad hij in bij de minderbroeders in Wijchen. Als minderbroeder heette hij Salesius. In maart 1929 werd hij priester gewijd. Hij werkte daarna in Woerden en vanaf 1931 als kapelaan, een hulppriester in een parochie, bij de franciscaanse kerk aan de Laanderstraat in Heerlen. Hij schreef in Dagblad De Limburger en werkte met jonge arbeiders. Limburgse kranten volgden zijn loopbaan; via die krantenberichten is ze in grote lijnen na te gaan.

In het voorjaar van 1935 vertrok hij naar de missie. Op 7 juni van dat jaar kwam hij aan in Karachi. De stad lag toen in Brits-Indië, in de provincie Sind. Pas in 1947 zou Karachi in de nieuwe staat Pakistan komen te liggen.

Het ging snel met Salesius. In 1936 werd hij hoofd van de katholieke missie in Sind. In 1938 maakte Rome hem prefect apostolisch van Sind en Beloetsjistan. Een prefect apostolisch is een geestelijk leider van een missiegebied dat nog geen bisdom is. Hij hielp scholen opzetten in Karachi en Quetta en een ziekenhuis in Nawabshah.

Het meest blijvende werk deed hij samen met een vrouw uit Goa. Zuster Bridget Sequeira kwam uit Saligao, in wat toen Portugees-Indië was. In 1937 begonnen zij en Salesius in Karachi een nieuwe zustercongregatie: de Franciscan Missionaries of Christ the King. Een congregatie is een gemeenschap van vrouwen of mannen die samen leven onder geloften en een gezamenlijke opdracht hebben.

Deze was bijzonder, omdat ze uit Indiase vrouwen bestond, en niet uit Europese zusters die van ver kwamen.

OKTOBER 1939

In oktober 1939 reisde Truus naar Karachi. Ze was vijftientig. Ze ging op bezoek bij haar broer en bleef ongeveer een maand. Zo vertellen het de Engelstalige verslagen van haar leven.

In die maand liep ze mee op de rondes die Salesius maakte door de arme wijken van de stad. Wat ze daar zag, liet haar niet meer los. Volgens die verslagen ging het vooral om kinderen met een verstandelijke beperking. Soms werden ze aan een ketting gelegd, of moesten ze buiten op de veranda leven, alsof ze niet bij het gezin hoorden.

Wat zij persoonlijk zag in die maand, kan ik niet controleren. Er is geen dagboek of brief van haar gepubliceerd. Wel noemen latere bronnen hetzelfde beeld. Een Pakistaanse krant schreef in 2012 over kinderen die bij het tehuis binnenkwamen nadat ze thuis vastgeketend waren gevonden. En haar latere medezuster Ruth Lewis vertelde over kinderen op straat, in kettingen, die door andere kinderen met stenen werden bekogeld. Het probleem was dus echt, en het bleef lang bestaan.

Heb je weleens iets gezien dat je daarna niet meer kon vergeten? De meeste mensen zetten het na een tijd opzij. Truus deed dat niet.

EEN VERLOVING DIE NIET DOORGING

Ze ging eerst terug naar Nederland. Volgens de Engelstalige verslagen was ze verloofd met een hoogleraar, wiens naam nergens genoemd wordt. Ze verbrak de verloving. Daarna ging ze terug naar Karachi om te blijven.

Er gaat ook een verhaal rond dat de professor haar achterna reisde naar Karachi om haar over te halen terug te komen. Ze zou geweigerd hebben. Dit staat alleen in de Engelstalige encyclopedie. Ik vertel het omdat het bij haar verhaal hoort, maar ik kan het niet bevestigen.

Wanneer ze precies weer vertrok, weet ik niet. De oorlog was in september 1939 begonnen, en reizen werd moeilijk. In de Engelstalige encyclopedie staat ook een zin die met de rest botst: ze zou in 1936 voor het eerst in Brits-Indië zijn aangekomen. Dat past niet bij het bezoek van 1939. Een van de twee klopt niet, en ik weet niet welke.

EEN WITTE SARI MET DRIE RODE LIJNEN

Truus werd zuster in de jonge congregatie die haar broer met Bridget Sequeira had opgericht. Een Nederlandse vrouw trad dus in bij een gemeenschap van Indiase zusters. In Karachi werd ze Sister Gertrude.

De zusters van deze congregatie droegen een witte sari met langs de rand drie rode lijnen. Volgens de congregatie staan die voor de drie geloften die een zuster aflegt: kuisheid, armoede en gehoorzaamheid.

Ik vind het een mooi beeld. Een meisje uit Venray in een gemeenschap die de kleding van het land droeg, tussen vrouwen uit Goa en Sind. Zij bepaalde niet hoe die gemeenschap eruitzag. Zij voegde zich erbij.

In welk jaar ze haar geloften aflegde, heb ik niet kunnen vinden.

21 MAART 1942

Op 21 maart 1942 ging Salesius zwemmen in de haven van Karachi. Hij verdronk. Hij was zevenendertig.

Nederland was toen bezet door Duitsland. Op 1 mei 1942 stond het bericht van zijn dood in de Nieuwe Venlosche Courant. In de parochiekerk van Onze Lieve Vrouw in Venray werd een requiem voor hem gehouden, een uitvaartmis voor de overledene.

In de Engelstalige verslagen over Truus staat dat hij verdronk tijdens een uitje met gehandicapte kinderen. In de levensbeschrijving van Salesius zelf, die op de Limburgse kranten steunt, staat alleen dat hij bij het zwemmen in de haven verdronk. Het detail over de kinderen kan ik niet bevestigen.

Truus was op dat moment in Karachi. Ze was zevenentwintig, ver van huis, in een land in oorlog. Haar broer, de man door wie ze hier gekomen was, was er niet meer. Ze bleef.

LESSEN IN DE OCHTEND, DE WIJKEN IN DE MIDDAG

Over de jaren daarna is weinig bekend. Volgens de Engelstalige verslagen gaf ze 's ochtends Engelse les op de Christ the King School in Khudabad Colony, een wijk van Karachi. 's Middags ging ze de sloppenwijken in voor sociaal werk. Een van die verslagen noemt haar ook vroedvrouw.

Ze leerde Urdu, de taal van de mensen om haar heen. Een missionaris die de taal leert, gaat anders met mensen om dan een die steeds een tolk nodig heeft.

Volgens de Engelstalige encyclopedie was er in de oorlog nauwelijks contact met thuis. In 1947 werd Brits-Indië gesplitst. Karachi werd de eerste hoofdstad van Pakistan, een land met een grote islamitische meerderheid. Truus bleef in die nieuwe staat, als katholieke zuster tussen moslims.

Dezelfde encyclopedie zegt dat ze pas in 1957 voor het eerst terugging naar Nederland. Dat was achttien jaar na haar vertrek. Ik heb dat niet in een Nederlandse bron kunnen terugvinden.

17 FEBRUARI 1969

In 1969 was Truus vierenvijftig. De aartsbisschop van Karachi, Joseph Cordeiro, had een pand gekocht aan de Kashmir Road. Het was een huis van één verdieping. Hij wilde er een Engelstalige school beginnen. Zo vertellen de verslagen het: Sister Gertrude vroeg hem of ze het mocht gebruiken voor kinderen met een verstandelijke beperking. Hij gaf toe.

Op 17 februari 1969 ging het huis open. Ze noemde het Dar-ul-Sukun: Huis van Vrede. Er woonden eerst acht kinderen, schreef The Express Tribune later.

Ze begon met anderen naast zich. Vanaf het begin werkten twee zusters van haar congregatie mee: Ruth Lewis en Margaret D'Costa. Ruth was een Pakistaanse vrouw van ongeveer drieëntwintig. Vatican News schreef na Ruths dood dat zij het was die Truus over haar droom vertelde, en dat de twee zusters die droom samen maakten. Ruth zelf noemde Truus later de inspiratie en de reden dat ze haar leven aan deze kinderen gaf. Het huis heeft dus twee moeders gehad, een Nederlandse en een Pakistaanse.

Harry Buitink zei het later zo: ze begon dit op een leeftijd waarop anderen stoppen. Ik denk daar weleens aan. Je kunt denken dat je te laat bent voor iets nieuws. Truus was vierenvijftig, en het grootste werk van haar leven moest nog beginnen.

KINDEREN BIJ DE POORT

Het huis groeide snel. Wie hulp nodig had, kwam binnen. Volgens de verslagen waren dat al snel ook wezen, oude mensen zonder on-

derdak, mensen met een lichamelijke beperking en baby's met een misvorming.

De Express Tribune beschreef in 2012 hoe de kinderen er kwamen. Sommigen werden achtergelaten bij de poort. Anderen werden in een ziekenhuisbed gevonden, waar niemand meer voor hen kwam. En sommigen werden thuis gevonden, vastgeketend. De krant schreef dat ze gestraft werden voor de misdaad dat ze niet normaal geboren waren.

De kantoorbeheerder van het huis vertelde in 2007 aan Dawn dat families hun kinderen vaak vergaten nadat ze hen hadden gebracht. Sommigen gaven een vals adres of een verkeerd telefoonnummer op, zodat niemand hen kon bereiken.

Voor die kinderen kwamen er meer huizen. Volgens de verslagen kregen weesjongens een eigen huis, Dugout, en kwam er voor ouderen en daklozen een huis met de naam Peace Haven. Janiville werd een thuis voor kinderen uit gebroken gezinnen, en later kwam er een vestiging in Lahore voor mensen met een lichamelijke beperking. In 2007 telde Dawn vier vestigingen in Karachi.

De meeste bewoners waren moslim. In het begin betaalde de provinciale overheid van Sindh mee, vertelde een priester die er later werkte. De rest kwam van giften.

“MAMA”

Een deel van die giften kwam uit Nederland. Volgens de Engelstalige encyclopedie reisde Truus in 1970 naar Nederland. Ze verscheen op televisie en deed oproepen in de kranten. Ook KLM ging het huis steunen. Dit verhaal komt uit Engelstalige bronnen. De Nederlandse krantenberichten uit 1970 heb ik niet kunnen inzien, al zou je ze in een krantenarchief verwachten.

Wel staat vast dat er in Nederland een stichting ontstond die haar naam droeg: Stichting Thuisfront Zuster Lemmens. Een thuisfront is in missiekringen de groep mensen thuis die bidt, geld inzamelt en contact houdt met een missionaris ver weg. Nederlandse vrijwilligers kwamen ook zelf naar Karachi, soms voor maanden, vertelde Ruth Lewis.

In het huis zelf had Truus een eenvoudiger naam. De bewoners noemden haar mama. Dawn schreef dat in 2004, en een Pakistaanse levensschets zegt hetzelfde. Haar collega's beschreven haar volgens de encyclopedie als liefdevol, warm en met humor.

In de pers en op internet kreeg ze ook grotere namen. Ze werd de "Moeder Teresa van Pakistan" genoemd, en de "Engel van Karachi". Dat zijn bijnamen uit de pers en van websites. De eerste bijnaam hoort ook bij een ander: Vatican News gaf in 2020 dezelfde titel aan Ruth Lewis. Misschien zegt dat iets. Wat de een begon, deed de ander voort.

EEN STER OP 23 MAART 1989

Op 23 maart is het in Pakistan Pakistan Day, een nationale feestdag. In 1989 ontving Sister Gertrude die dag de Sitara-i-Quaid-i-Azam, de Ster van de Grote Leider, vernoemd naar de stichter van Pakistan. Het is een van de hoogste onderscheidingen die het land aan buitenlanders geeft. Ze kreeg hem voor haar werk in Dar-ul-Sukun en voor de huizen die eruit voortkwamen.

Het katholieke persbureau UCA News bracht het bericht in april 1989 onder de kop dat een Duitse en een Nederlandse zuster een onderscheiding hadden gekregen. Dat artikel kon ik zelf niet openen. Ik ken de inhoud uit bronnen die ernaar verwijzen. Volgens de Engelstalige encyclopedie waren president Ghulam Ishaq Khan

en premier Benazir Bhutto bij de uitreiking. Dat heb ik niet kunnen controleren.

Een Pakistaanse levensschets noemt ook een onderscheiding van de Nederlandse koningin in 1975, zonder te zeggen welke. Ook daarvoor heb ik geen tweede bron gevonden.

OKTOBER 2000

Truus Lemmens stierf in oktober 2000 in Karachi. Ze was zesentachtig. Ze had ongeveer zestig jaar in de stad gewoond en meer dan dertig jaar in het huis aan de Kashmir Road gewerkt.

UCA News bracht het bericht op 31 oktober, onder een kop die haar een missiezuster noemde die als eerste werk deed met bijzondere kinderen. De bronnen zijn het over de dag niet eens: de ene noemt 27 oktober, de andere 30 oktober. Volgens de Engelstalige encyclopedie werd ze op 1 november begraven, op Allerheiligen.

Ruth Lewis nam de leiding over. Ze bleef nog twintig jaar. Onder haar kwam de nieuwe vleugel er, gebouwd met Nederlands geld, en groeide het huis tot de grootste instelling van haar soort in Karachi. Ruth sliep niet in een eigen kamer, vertelde een priester later. Ze had een hoekje achter een gordijn naast de bedden van de kinderen, want 's nachts konden ze haar nodig hebben.

In juni 2020 kregen eenentwintig kinderen in het huis corona. Het betaalde personeel weigerde hen te verzorgen. Ruth deed het zelf. Ze raakte besmet en stierf op 20 juli 2020. Pakistan gaf haar na haar dood de Sitara-i-Imtiaz. Op 23 maart 2021 nam een vrouw die als kind in het huis was opgevangen en er nu werkt, de onderscheiding in ontvangst.

EEN PAAR KAMERS OP DE BEGANE GROND

Ik weet minder over Truus Lemmens dan ik zou willen. Er is geen biografie van haar. Ze schreef, voor zover ik weet, geen boek. In Nederlandse kranten en archieven ben ik haar nauwelijks tegengekomen, behalve in twee akten en in de naam van een stichting. Haar verhaal is vooral bewaard in Karachi, door de mensen die ze opving en door de vrouw die haar werk overnam.

Misschien past dat bij haar. Ze ging als bezoeker naar een stad aan de andere kant van de wereld, en ze bleef. Ze sloot zich aan bij de vrouwen van het land, leerde hun taal en nam een pand dat voor een school bedoeld was. Daar maakte ze een thuis van voor kinderen die nergens anders welkom waren.

Op die zaterdagavond in december 2004 was zij er niet. Haar kinderen wel. Ze dansten in een gebouw waar zij van gedroomd had, naast het oude huis met een paar kamers op de begane grond, waar ze haar mama hadden genoemd.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 1 juli 1914 in Venray als Gertruda Maria Johanna Lemmens, dochter van Renier Lemmens en Lamberdina Poels (geboorteakte; de datum 14 juli op sommige websites is onjuist); huwelijk van haar ouders in 1902; haar broer Salesius Lemmens, franciscaan, vanaf 1935 in Karachi, prefect apostolisch, medeoprichter van de Franciscan Missionaries of Christ the King (1937), verdronken in de haven van Karachi op 21 maart 1942; haar lidmaatschap van die congregatie; de stichting van Dar-ul-Sukun in 1969 (17 februari) met Ruth Lewis vanaf het begin erbij; de vondelingen en vastgeketende kinderen die er werden opgevangen; de bijnaam “mama” bij de bewoners; de Sitara-i-Quaid-i-Azam op 23 maart 1989 (via bronnen die naar UCA News

verwijzen); haar dood in oktober 2000 in Karachi, 86 jaar oud; de nieuwbouw van 2004 met steun van de KNHB en Stichting Thuisfront Zuster Lemmens; de opvolging door Ruth Lewis en haar dood in 2020.

Alleen uit eigen getuigenis of kring: wat ze in 1939 in de arme wijken zag; dat Ruth Lewis haar de droom van het huis vertelde (volgens Vatican News); Ruths woorden over Truus als haar inspiratie; Buitinks woorden over haar vertrouwen op Gods hulp; de betekenis van de drie rode lijnen op de sari (volgens de congregatie).

Onbevestigd: de roepnaam Truus en het beroep van haar vader (elk één bron); de verloving met een hoogleraar en zijn reis naar Karachi; dat haar broer verdronk tijdens een uitje met gehandicapte kinderen; haar werk als lerares en vroedvrouw; haar eerste terugreis in 1957; de reis naar Nederland in 1970 met tv-optredens en steun van KLM; de namen van de afzonderlijke huizen; de onderscheiding van de koningin in 1975; de aanwezigheid van Ghulam Ishaq Khan en Benazir Bhutto in 1989; de begrafenis op 1 november 2000.

Betwist: haar sterfdatum (27 of 30 oktober 2000); het jaar van haar eerste aankomst (de encyclopedie noemt zowel 1939 als, indirect, 1936).

Duiding: de bijnamen “Moeder Teresa van Pakistan” en “Engel van Karachi” komen uit de pers en van websites. De eerste is ook aan Ruth Lewis gegeven.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Open Archieven, geboorteakte Gertruda Maria Johanna Lemmens, Venray 1914 (Gemeentearchief Venray)
2. Open Archieven, huwelijksakte Renier Lemmens en Lamberdina Poels, Venray 1902
3. Dawn, 12 december 2004, “New building for special children”

4. Dawn, 6 augustus 2007, "Darul Sukun: caring for the forgotten"
5. The Express Tribune, 19 augustus 2012, "To give is to receive"
6. Vatican News, juli 2020, over zuster Ruth Lewis
7. Global Sisters Report, over zuster Ruth Lewis
8. Fides, "The government rewards Catholic nun mother of the Forgotten"
9. The Goan, "Goans in Karachi: Goan Jesuits and Franciscan Missionaries of Christ the King"
10. Good Old Karachi, "Sister Gertrude Lemmens" (Sohail Ansari, 2021)
11. Mission Priest, "Sister Gertrude Lemmens: Angel of Karachi"
12. Mission Priest, "Sister Ruth Lewis: The Mother Teresa of Pakistan"
13. Wikipedia (Engels), "Gertrude Lemmens"
14. Wikipedia (Engels), "Salesius Lemmens"
15. Wikipedia (Engels), "Dar-ul-Sukun"

Nawoord

Acht levens, van Rotterdam rond 1606 tot Karachi in 2000. Een dominee die terugging naar het kamp van Koxinga. Een bisschop tussen kerk en plantage. Een geleerde die eerst ging luisteren. Een jonge zendeling die in Bori' bleef. Een weesjongen uit Amsterdam die over de hele wereld gelezen werd. Een vrouw die tegen de zin in naar Soekaboemi ging. Een bruid zonder bruidegom. Een zuster die door kinderen in Karachi mama werd genoemd.

Ze verschillen enorm, net als de acht in het eerste deel. Wat ze delen, is dat ze ja zeiden zonder te weten waar dat ja hen zou brengen.

Bij het schrijven van dit deel liep ik vaker dan in het eerste tegen grenzen aan. Brieven liggen in archieven die ik niet kon openen. Over sommigen is nooit een biografie geschreven. Data spreken elkaar tegen. Ik heb die gaten laten staan in plaats van ze dicht te praten. Misschien is dat ook een les. Het meeste wat deze mensen deden, werd door niemand opgeschreven. Het gebeurde in een klaslokaal, aan een ziekbed of in een huis met een paar kamers op de begane grond.

Er liggen nog veel verhalen in archieven en kerkkisten. Brieven van Caroline Gunning in Den Haag en Utrecht. Het familiearchief

van de Luinenburgs. De persoonskaarten van zendelingen in Het Utrechts Archief. Wie zoekt, zal meer vinden dan ik hier kon vertellen.

Toen zei ik: Zie, hier ben ik, zend mij. (Jesaja 6:8)